Anne Stamm

Civilizațiile africane

49

Microsintese

CORINT

Redactor:
Lia Decei

Tehnoredactare computerizată:
Mihaela Dumitru

Coperta:
Walter Riess

Cartografie:
Petruţa Şerban

Anne Stamm
LES CIVILISATIONS AFRICAINES
© Presses Universitaires de France, 1993

Toate drepturile asupra acestei lucrări
sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-390-5

Format: 16/54 x 84
Coli tipo: 8,5
Tiparul executat la:

Tipografia MULTIPRINT Iaşi
Calea Chişinăului 22, Iaşi, 6600
tel. 0232-211225, 236388, fax. 0232-211252

ANNE STAMM

CIVILIZAŢIILE AFRICANE

Traducere şi note: Irina Cristea

Prefaţă: Daniela Zaharia

CORINT
Bucureşti, 2003

PREFAŢĂ

Microsinteza dedicată de către Anne Stamm civilizaţiilor africane are, înainte de toate, meritul de a pune sub semnul întrebării prejudecata conform căreia civilizaţiile continentului negru s-ar fi aflat în afara istoriei până la sosirea europenilor, la începutul epocii moderne. Informaţiile istorice pe care le avem în privinţa multora dintre aceste culturi sunt, desigur, externe, pentru că înaintea secolului al XIX-lea, nici una dintre ele nu a utilizat un sistem propriu de scriere. Încă din Antichitate însă, mai întâi egiptenii şi fenicienii, apoi romanii şi mai târziu arabii au cunoscut şi au lăsat mărturii scrise despre lumea aflată la sud de Sahara. Nubienii şi berberii sunt cei care au intrat primii în atenţia civilizaţiilor statale din aria mediteraneană. Cu timpul, culturi mai îndepărtate, precum cele din vechiul regat Kongo, din Ghana şi Nigeria, au atras călătorii, misionarii şi negustorii. Informaţiile pe care aceştia ni le oferă arată faptul că inexistenţa scrierii nu este echivalentul absenţei istoriei, chiar dacă putem spune că simbolismul şi gândirea mitică şi magică sunt dominantele acestor civilizaţii.

Pentru studiile de antropologie culturală, continentul african a reprezentat dintotdeauna un domeniu privilegiat. Lui Claude Lévi-Strauss îi datorăm, de altfel, celebra plasare a civilizaţiilor sud-sahariene în categoria celor „reci", aplecate spre cunoaşterea concretă, intuitive şi caracterizate de o gândire atemporală. Acestea reprezintă numai trăsături generale, care nu exclud capacitatea de abstractizare şi nici schimbarea istorică. De altfel, tot antropologii sunt cei care au documentat existenţa unor sisteme complexe de calcul, precum cel utilizat de LaDagaa din Ghana de nord, care, deşi abstracte şi dificil de manevrat, au putut funcţiona foarte bine într-o cultură bazată pe oralitate. În privinţa dinamismului acestor civilizaţii, putem spune

că situaţia actuală a continentului este prin ea însăşi o bună ilustrare a proporţiilor şi a rolului pe care l-a avut în timp schimbarea istorică: deplasările de populaţie, difuzarea tehnicilor, contactul cu lumea exterioară (antică sau modernă), apariţia şi dispariţia unor structuri politice elaborate au avut drept rezultat diversitatea ce caracterizează continentul. Sinteza Annei Stamm este, de altfel, organizată de aşa manieră încât să pună în evidenţă tocmai această diversitate, pornind de la trei coordonate principale: moduri de viaţă, structuri ligvistice şi grupuri subrasiale. Un aspect la fel de interesant pentru cititor este cel legat de chestiunea dezvoltării tehnicilor în Africa sud-sahariană. Europenii au fost adesea tentaţi să aprecieze succesul cultural în funcţie de acest unic criteriu: gradul de dezvoltare a tehnologiei. Experienţa istorică, dublată de constatările antropologiei culturale, ne arată însă că societăţile nu caută, ca pe un scop în sine, dezvoltarea tehnică. Obiectivul tuturor este acela de a găsi soluţii optime pentru supravieţuirea şi bunăstarea comunităţii şi a indivizilor. Or, acest obiectiv a fost urmat pe diverse căi de diverse civilizaţii, tehnologia fiind doar una dintre ele. Lumea africană nu ignoră importanţa tehnicilor, dar nici nu le aşază în centrul preocupărilor. Aparenta lor indiferenţă sau chiar lipsă de creativitate în domeniul tehnic i-a determinat mult timp pe exploratorii europeni să atribuie realizări remarcabile, precum fortăreţele din Zimbabwe, unor ipotetici călători europeni ajunşi aici într-o epocă greu de stabilit. A fost nevoie de revoluţia ideologică declanşată de ştiinţele sociale o dată cu şcoala sociologică weberiană şi de cercetările echipei arheologice conduse de Gertrude Caton-Tomphson pentru a face dreptate adevăraţilor constructori, africani, ai monumentalelor citadele.

Invităm, aşadar, cititorii să se aplece asupra acestei lecturi, care în mod cert îi va ajuta să se elibereze de multe dintre prejudecăţile care încă mai rezistă în cultura europeană şi vor descoperi că istoria civilizaţiilor africane poate avea o capacitate de seducţie care o egalează pe cea a artelor continentului negru.

Daniela Zaharia

AVERTISMENT

În această carte va fi vorba despre civilizaţiile Africii negre, adică despre cele care s-au dezvoltat la sud de Sahara.

Problema nu este atât de simplă pe cât pare, de vreme ce fenomenele legate de rase, de limbi, de culturi nu sunt definitiv rezolvate, iar etniile se întrepătrund, se suprapun în urma ciocnirilor şi a adaptărilor din decursul mileniilor.

Cu toate acestea, vom încerca să scoatem la lumină aspectele de înrudire sau de diferenţiere dintre grupurile umane ce populează continentul negru. Vom fi aşadar nevoiţi să evocăm istoria Africii, pentru că aceasta ni s-a părut răspunzătoare, într-o mai mare măsură decât geografia, pentru aceste elemente de înrudire sau de disparitate.

Istoria Africii îşi trage rădăcinile din mituri. De altfel, acestea dezvăluie deseori, în maniera lor simbolică şi ascunsă, mişcările profunde şi bulversările populaţiilor care le-au creat, adoptat, vehiculat. Nu vom putea deci să le trecem cu vederea.

Prima parte a lucrării, amintind pe scurt istoria acestei părţi de lume, va reveni şi, credem noi, va revizui unele clişee privind izolarea Africii. Partea a doua va fi dedicată caracteristicilor societăţilor africane.

Pentru a nu ne limita la consideraţii de ordin general, am ales să prezentăm unele dintre culturile cele mai reprezentative ale activităţilor economice sau ale entităţilor politice în funcţie de care grupurile africane pot fi diferenţiate unele de altele.

Am încercat să introducem o anumită logică în ortografierea numelor proprii: am scris fără „i" pluralul numelor inspirate din limbile vernaculare, de exemplu luba, masai, tonga; din contră, am adăugat un „i" la pluralul numelor create de europeni: pigmei, hotentoţi, mauri, tuaregi, pentru că ei înşişi se numesc imuchagh (nobili) sau imugad (vasali), niciodată tuaregi.

INTRODUCERE

Atunci când privim o hartă a lumii, suntem surprinşi de dimensiunile considerabile ale continentului african: 30 de milioane de kilometri pătraţi. În vreme ce în Europa 1 km de litoral corespunde la 300 km^2 de suprafaţă totală, Africa nu numără decât 1 km de coastă pentru 1 400 km^2 de suprafaţă totală.

Suntem desigur tentaţi să credem că această formă compactă şi faptul că nicăieri curba batimetrică a celor 1 000 m nu este foarte îndepărtată de litoral explică de ce populaţiile africane nu au fost niciodată tentate să se aventureze pe oceane.

Acest bloc este oarecum compact: 8 000 km de la nord la sud, 8 000 km de la est la vest faţă de numai 3 500 km la ecuator stau mărturie pentru evenimentele geologice ce l-au configurat. Încă de la început, se observă că prezintă nişte linii directoare est/vest în partea de nord şi nord/sud în partea de sud. La întâlnirea acestor două Africi se remarcă fosa Bénoué şi accidentele vulcanice care i-au dat naştere şi din care au rămas mărturie São Tomé, Principe, Fernando Po, muntele Camerun şi lanţul Adamaoua.

De asemenea şi poate mai ales, este vizibilă „crăpătura" care, spărgând scutul african la est, formează ceea ce s-a convenit să poarte denumirea de Valea Marelui Rift *(Rift Valley)* şi care se întinde de la Lacul Nyassa (Malawi) până la Marea Moartă.

Se observă, totodată, că zona periferică a Africii este mai ridicată decât partea centrală a continentului, dar că relieful nu opune cu adevărat bariere de netrecut pentru deplasările de populaţii.

Nu mai mult la est decât la vest, Africa nu duce lipsă de rute comode ce leagă interiorul continentului de litoral, iar istoria o demonstrează din plin. Dacă numeroase fluvii sunt întrerupte de cataracte în apropierea gurilor de vărsare, nu pare că aceia care ar fi putut beneficia de căile navigabile (Senegal, Gambia, Niger, de exemplu) au profitat prea mult.

Dacă Africa poartă denumirea de „Blad es Sûdam", motivul este că populaţiile sale au, în marea lor majoritate, această culoare neagră a pielii. Sigur că pigmeii, hotentoţii şi boşimanii nu sunt negri, dar ei nu formează decât aproximativ 300 000–400 000 dintr-un total de locuitori ce depăşeşte cu mult o jumătate de miliard.

Carnaţia variază de la un grup uman la altul. O bandă de populaţii cu tenul închis traversează imaginar Africa la nord de fosa Bénoué, dar la sud de Angola se află populaţia ovambo, care are, la rândul ei, o culoare extrem de închisă. Tot astfel, regiunea interlacustră care, deşi situată aproape sub ecuator, cunoaşte, graţie altitudinii sale, un climat aproape temperat, adăposteşte etnii cu pielea extrem de neagră.

Diferenţele ce pot fi observate sunt, bineînţeles, datorate prezenţei în cantitate mai mare sau mai mică a melaninei şi repartizării sale inegale sub piele. Nu putem însă avansa nici măcar astăzi o explicaţie satisfăcătoare.

Negrii africani sunt adesea zvelţi, cu coapsele fine şi membrele lungi, dar aceste caracteristici nu sunt generale. Dacă statistic craniile lor sunt mai mult medii decât rotunde sau alungite, aceste forme sunt departe de a fi

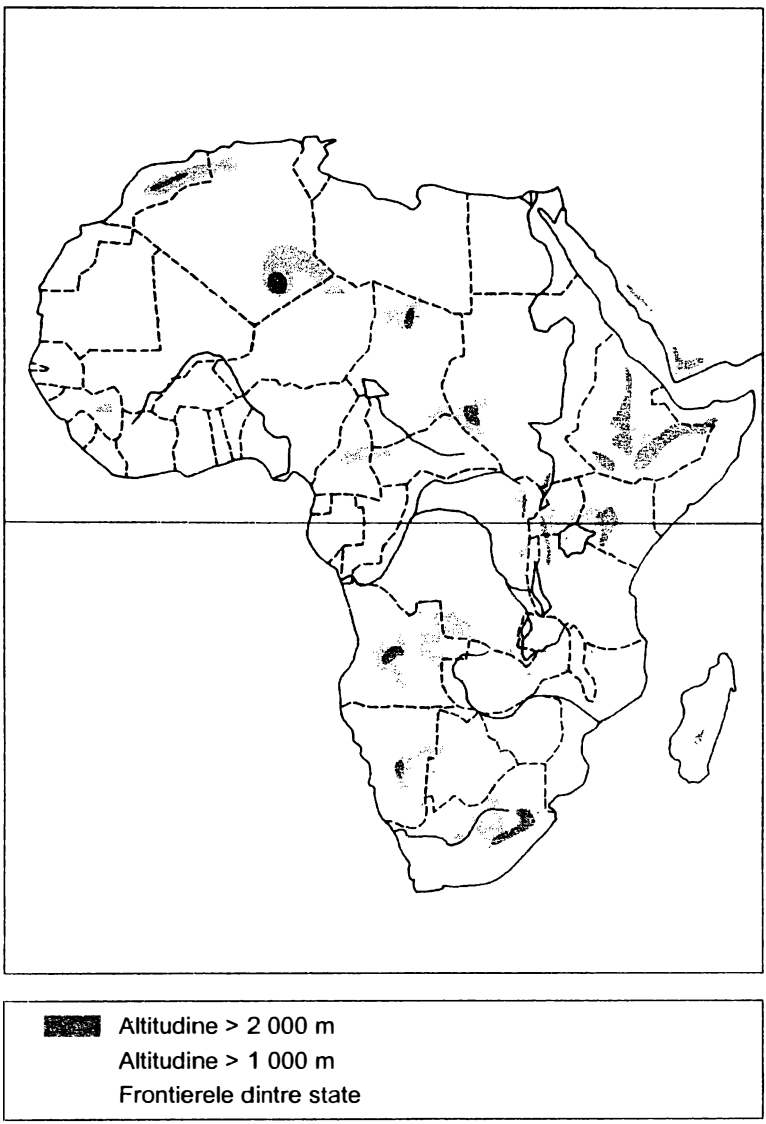

Africa: Hipsometrie

excepţionale, făcând abstracţie de deformările intenţionate ce sunt observate câteodată.

Sunt rezistenţi la anumite boli, iar acest fapt ridică numeroase întrebări: sunt apăraţi de anumite pericole printr-o infectare paludeană profundă sau prin alte vaccinări naturale neidentificate? Numeroşii siclanemici (homozigoţi dominanţi) sunt mai bine protejaţi împotriva paludismului? În schimb, răspândirea actuală a maladiei SIDA se datorează mai mult unei predispoziţii decât cvasiinexistenţei mijloacelor de combatere a ei?

S-a crezut că grupele umane pot fi diferenţiate în funcţie de caracterele lor sanguine. Misiunea se complică însă considerabil din cauza evidenţierii unor factori multipli şi, pentru Africa, a insuficienţei cercetărilor întreprinse.

În faţa complexităţii faptelor, Pierre Gourou se întreabă: „Există negri adevăraţi, negri puri, în timp ce, la diversele populaţii din Africa cu climă tropicală umedă, caracteristicile rasiale negre au fost atenuate prin metisaj?"

Dacă astăzi, mai mult decât în trecut, rasa neagră este dificil de definit, nu sunt mai uşor de recunoscut, în nuanţele observate, constante locale ce ar permite să fie avansată ipoteza subraselor africane.

Clima exercită pretutindeni o influenţă asupra demografiei, însă condiţiile climatice nu pot, în nici un caz şi poate încă şi mai puţin în cazul Africii, să explice în mod real densitatea populaţiei. Tehnicile agricole sau meşteşugăreşti, organizarea spaţiului, cadrul natural permit cu certitudine mai multe moduri de exploatare prin folosirea eventuală a sistemelor de irigaţie sau de drenare, prin utilizarea îngrăşămintelor sau printr-o folosire judicioasă a pârloagelor.

Examinarea situaţiilor diverse de pe continentul african ridică mai multe probleme decât rezolvă: de ce se

întâlnesc mari densităţi de populaţii atât în zonele cu regim pluviometric scăzut (ţinutul dogon, de exemplu), cât şi în regiuni foarte umede (la populaţia ibo)? De ce există, pe acelaşi teren, două grupuri vecine, unul prolific şi celălalt cu o densitate foarte slabă? De ce în insuliţe-refugii locuiesc ţărani ce se află sub o altă autoritate decât cea a şefilor de familii, dar şi alţii, organizaţi în regate?

Specialiştii nu reuşesc să explice repartizarea populaţiei în Africa numai în funcţie de condiţiile de mediu.

Oare starea tehnicilor explică mai bine raporturile pe care oamenii le întreţin cu mediul şi posibilităţile lor străvechi sau recente de evoluţie? Şi în acest caz Africa oferă un răspuns paradoxal.

Boşimanii, care până în secolul al XVIII-lea trăiau în ţinuturi favorabile pentru agricultură şi creşterea animalelor, nu au practicat niciodată altceva decât culesul. Majoritatea populaţiilor de crescători refuză să se transforme în cultivatori. În ce-i priveşte pe agricultori, cei mai mulţi nu au adoptat plugul fără roţi, grapa sau căruţa, afirmă Pierre Gourou, deşi aceste utilaje, destul de rudimentare, ar fi putut fi realizate de către meşteşugarii locali, fierarii africani demonstrându-şi îndemânarea prin realizarea unor obiecte cu mult mai dificile. Se ştie, de altfel, că ei au cunoscut roata cel puţin în două puncte de pe continent: în Abisinia, unde a fost introdusă cu şase sute de ani înainte de Hristos, şi în Sahara, unde figurează reprezentări de care. De asemenea, în tumulii din valea Nigerului mijlociu, au fost descoperite vase lucrate la roată.

Există astfel dovada că roata a fost cunoscută, însă a avut o existenţă efemeră în Africa, deşi metalurgia fierului, aramei sau aurului era înfloritoare, deşi se produceau ornamente diverse, foarte elaborate, şi chiar unelte: topoare, săpăligi, cuţite şi săbii.

Adevărata întrebare care se pune este următoarea: de ce unele tehnici au fost adoptate pe continentul negru, iar altele nu?

Totodată, de ce populaţiile novi nu au practicat decât în foarte puţine locuri (de pildă pe falezele din regiunea dogon) irigaţia, care ar fi putut să ducă la creşterea substanţială a producţiei ? De ce, deşi erau înţelepţi şi competenţi, agricultorii africani s-au limitat la plivirea vegetaţiei, de ce nu s-au ajutat de animalele totuşi numeroase şi pe care ştiau să le dreseze în alte scopuri (bivoli de povară sau cai de paradă)?

Să fie oare răspunzător pentru aceste carenţe sistemul funciar? Desigur, pământul nu aparţine indivizilor. El este proprietatea colectivă a familiei, a clanului, chiar a satului. Cu toate acestea, nu există nici o bucată de pământ care să nu aibă un proprietar şi care să nu poarte un nume. Acest regim a împiedicat apariţia unor mari posesori-acaparatori şi s-a opus naşterii unui proletariat rural, dar a exclus totodată investiţiile în terenuri care nu prezentau nici un interes.

Peisajul rural este totuşi pe cale să se modifice în urma naşterii statelor moderne, ce tind să organizeze suprafeţele şi să favorizeze investiţiile productive (cu neajunsurile pe care le cunoaştem), să introducă metode de cultură intensivă, mai ales cu aporturi de îngrăşăminte adaptate. Unii cultivatori care deţin vite ştiu să îngraşe pământul cu bălegar pe care îl strâng pentru că vitele sunt crescute în grajduri sau în locuri împrejmuite, dar practica este încă foarte rar întâlnită. Îi putem aminti pe locuitorii din insula Ukara (la sud de Lacul Victoria) sau populaţia chagga de pe Kilimandjaro.

Populaţiile de crescători care îşi venerează animalele nu au prea multe foloase de pe urma lor. Africa de astăzi

deţine în mod sigur mai mult de 75 milioane de bovine şi peste 100 milioane de caprine şi ovine, şi totuşi acest şeptel numeros produce foarte puţin lapte; chiar şi la păstori producţia de lapte este destul de deficitară, specialiştii estimând la unul sau doi litri producţia zilnică a unei vaci.

Este cert că pe o mare parte a continentului nu este posibilă creşterea bovinelor din cauza diverselor boli: tripanosomiază, piroplasmoză, rickettsioză, miază sau pestă bovină.

În alte locuri păşunile ar putea fi totuşi ameliorate dacă crescătorii ar vrea să lupte împotriva tufişurilor de salcâmi invadatoare, a ierburilor otrăvitoare, dacă ar încerca producerea furajelor stocabile, dacă ar iriga unele parcele furajere şi nu s-ar limita la transhumanţă ca remediu împotriva epuizării păşunilor.

Populaţiile pastorale s-ar putea hrăni mai bine dacă nu s-ar mulţumi cu laptele şi sângele animalelor şi dacă, vânzându-şi vitele către vecinii lor, agricultorii ar obţine la schimb legume şi cereale pe care ar accepta să le consume.

Unii dintre ei, sedentarizându-se, s-au convertit mai mult sau mai puţin la cultivarea pământului, dar cel mai adesea lasă această sarcină în seama femeilor, pentru că în general consideră boul ca „un zeu cu botul umed", iar creşterea animalelor drept ocupaţia nobilă prin excelenţă.

Oare toate problemele întâlnite în domeniul producţiilor din Africa primesc un început de rezolvare prin studierea tehnicilor de organizare politică?

Dacă Africa neagră prezintă regiuni, de dimensiuni mai mari sau mai mici, cu densitate mare, ea comportă şi spaţii vaste, puţin populate. Una sau cealaltă dintre aceste caracteristici nefiind nicicum legată de condiţiile climatice, nici de particularităţile geologice, iar tehnicile tradiţionale fiind aproape peste tot identice, de unde provin diferenţele observate?

Cercetările întreprinse ajung la concluzia că evoluţia istorică este responsabilă de acest fapt şi că în special securitatea asigură creşterea unei populaţii. Această securitate poate, de altfel, să fie obţinută prin forţa structurilor săteşti (precum în cazul populaţiei diola din zona inferioară din Casamance), prin stabilirea într-un loc-refugiu (grupurile kabre sau kandara, de exemplu), ca şi prin autoritatea, mai mult sau mai puţin durabilă, a unui suveran care să instituie pacea în statele sale (Rwanda sau Mossi) şi să asigure libertatea unui comerţ pe care, oricum, absenţa drumurilor nu îl facilitează.

Din nefericire, evoluţia istorică arată că forţa instituţiilor nu le-a permis să se menţină pe perioade foarte lungi, întrucât se bazau pe calităţile personale ale indivizilor şi se prăbuşeau atunci când şefilor de familie, de sat sau de stat le lipsea forţa de caracter.

În cazul regatelor, pacea şi prosperitatea au domnit întotdeauna mai mult în provincia de origine a suveranului sau în jurul capitalei în care s-a stabilit, regiunile periferice fiind mai mult supuse unor forţe centrifuge şi atracţiei exercitate asupra lor de ţările vecine.

Bogăţia, atunci când există — în trecut sau în prezent —, este rareori reinvestită. Ea este fie consumată cu prilejul unor mari sărbători, fie împărţită între un mic număr de indivizi din clanul regal, între favoriţii prinţului sau apropiaţii guvernanţilor. Nu serveşte decât în mod excepţional pentru valorificarea resurselor ţării.

În decursul istoriei lor, toate populaţiile lumii au cunoscut aceste practici, însă progresul tehnicilor, un anume individualism şi ideea că oamenii au nu numai dreptul, ci şi datoria de a-şi exploata planeta au permis unui număr dintre ele să depăşească acest stadiu.

În Africa domneşte însă cel mai adesea ideea că pământul poate furniza o anumită cantitate de alimente şi nu mai mult, că prin urmare cel care reuşeşte să obţină mai mult decât vecinii săi îi privează pe aceştia de partea cuvenită în mod normal. Un alt obicei extrem de generos este de a împărţi cu „fraţii" tăi (în sensul cel mai larg), iar această tradiţie, lăudabilă pe plan moral, nu îl lasă pe cel care prosperă să investească şi să îşi îmbunătăţească întreprinderea, fie ea agricolă, comercială sau industrială. Singuri crescătorii fac, în mod tradiţional, mari eforturi pentru a spori un şeptel ce rămâne un capital neproductiv, nefiind utilizat decât pentru plata dotelor sau pentru sacrificări.

Vom parcurge istoria şi vom analiza civilizaţiile africane în perenitatea lor. Nu vom aminti, practic, destructurarea actuală, de altminteri inegală, întrucât intenţia noastră este să punem în evidenţă ceea ce este caracteristic acestor culturi negre, în acelaşi fel în care se vorbeşte despre civilizaţia greco-latină sau despre cea a celţilor.

În această întreprindere deţinem un avantaj asupra istoricilor societăţilor antice, acela că Africa a fost şi mai este încă examinată, că a fost descrisă de vizitatorii străini şi de cercetătorii autohtoni de astăzi.

Cadrul acordat al acestei lucrări nu permite totuşi o privire exhaustivă şi a fost nevoie să fie operate alegeri... E cazul oare să ne cerem scuze?

PREISTORIA

Africa este considerată, în general, leagănul omenirii. Solul est-african şi cel al Africii australe oferă nenumărate rămăşiţe de australopiteci de tipuri variate, fără îndoială deoarece, după scufundarea Văii Marelui Rift, clima uscată şi savanele au oferit un mediu favorabil pentru predecesorii strămoşilor noştri, iar acei *Afarensis boisei, crassidens, prometheus, robustus, africanus* au constituit foarte de timpuriu, acum mai bine de 5 milioane de ani, un mediu evolutiv.

Aceşti australopiteci, dintre care unii (parantropi şi zindjatropi) se sting acum aproximativ un milion de ani, par să coabiteze pe întreg continentul cu strămoşii omului: *Homo habilis* şi *Homo erectus* existau deja din villafranchian, adică acum 1 800 000 de ani, după aprecierea lui R. Leakey.

Problema este atât de complexă, afirmă G. Camps, încât specialiştii nu s-au putut pune de acord decât asupra câtorva aspecte:

— vechimea foarte mare a primatelor care au dobândit caracteristicile genului *Homo*: 2 milioane de ani;

— vechimea şi mai mare a uneltelor din piatră şi din os: 3 milioane de ani;

— răspândirea considerabilă şi extrem de rapidă a acestor unelte. După Yves Coppens, „uneltele, de îndată ce apar, devin imediat foarte numeroase. Ele por fi clasate într-un anumit număr de tipuri", dar, în timp ce galetele din acea *„pebble culture"* (cultura de prund) se întâlnesc la nivelul I de la Olduwai (1 milion de ani), la est de Lacul Turkana au fost descoperite exemplare cu urme de prelucrare cu mult mai vechi (3 milioane de ani);

— analiza resturilor de cranii, dinţi şi schelete demonstrează că copilul rămâne mai mult timp sub protecţia adulţilor, că are aşadar timpul să înveţe tehnicile grupului parental, care vânează şi atacă chiar şi mamifere mari. De altfel, se poate afirma că aceşti strămoşi ai omului trăiau în grup, de vreme ce la nivelul I de la Olduwai s-au găsit grămezi de pietre dispuse în cerc, despre care este justificat să credem că au susţinut crengi adunate în vârf, formând astfel armătura unor colibe de formă ascuţită;

— în sfârşit, pentru că fosilele sunt împrăştiate pe tot continentul, din Maghreb până în Africa de Sud, din Sahara până în Africa orientală, putem crede că Africa a fost locul unde omul şi-a căpătat trăsăturile definitive. Este totuşi imposibil de afirmat cu certitudine acest lucru, pentru că se poate ca grupuri de tip *Homo* să fi apărut, în sânul speciilor de primate, în diferite părţi ale lumii.

Dacă Africa a fost într-adevăr locul în care a apărut omenirea, atunci aceasta, prin valuri succesive, s-a deplasat spre Orientul Apropiat şi Marea Mediterană înainte de a cuceri ansamblul teritoriilor de uscat, care, de altminteri, nu sunt aceleaşi ca în prezent: „Oceanele", afirmă A. şi D. Capart, „s-au golit ori s-au revărsat în funcţie de ritmul perioadelor de răcire sau de încălzire şi au modelat alternativ malurile variate ale celor cinci continente."

De altfel, se pare că Africa a devenit locul în care s-au conservat uneltele preistorice şi, fără discuţie, valorile culturale din paleoliticul superior. Poate că migraţia în afara continentului a păturilor sale tinere a privat-o de multe dintre forţele sale inovatoare.

Populaţiile care nu aveau deocamdată caractere rasiale par să se fi îndreptat mai întâi spre nord, prin Egipt şi Sahara (care nu era deşertică). Ele erau limitate la sud

de marea pădure pe care uneltele lor primitive nu le permiteau să o cucerească. Atunci când au fost împinşi de valuri de imigranţi mai puternici şi ale căror caracteristici rasiale se conturau, descendenţii populaţiilor din paleolitic au încercat să ocolească acest obstacol natural, apoi au sfârşit prin a se aventura în interiorul lui.

Astfel se instalează populaţiile africane. Neoliticul se generalizează apoi pe întregul continent, cu excepţia Africii australe. În regiunile mlăştinoase, deşertice astăzi, din Ténéré se dezvoltă o civilizaţie de pescari, iar în Hoggar şi Tibesti trăiesc crescători de animale.

Scheletul copilului de la Tinhamaken, descoperit de Ginette Aumassip şi J.-L. Heim de la Muzeul Omului, într-o stare de conservare excepţională, dovedeşte incontestabil acest lucru. La fel, picturile rupestre îl demonstrează fără nici un dubiu.

Uneltele africane erau extrem de variate, la fel ca şi materialele din care erau produse: una dintre cele mai vechi unelte din lume (o galetă prelucrată pe două feţe, veche de 2 500 000 ani) a fost găsită în valea Omo din Etiopia, însă în Africa, nu mai mult decât pe celelalte continente, nu există o linie evolutivă continuă a galetelor transformate în vârfuri de săgeată.

La hotarele dintre Camerun şi Nigeria, populaţia bantu se naşte poate din metisajul grupurilor neolitice sahariene cu cele paleolitice sudaneze. Devenind tot mai numeroasă, dotată cu unelte mai bune, aceasta pătrunde, urmând cursul fluviilor, în zona de pădure ecuatorială, de unde va ajunge în Africa australă, încă aproape deşertică. Evoluţia ei, atestată de lingvistică, a fost foarte lentă, de vreme ce la sosirea olandezilor în regiunea Capului Bunei Speranţe, aceasta nu era locuită decât de hotentoţi şi de boşimani, care ar putea fi descendenţii vânătorilor antici.

I. Contacte în antichitate

1. Cu Egiptul. În îndelunga sa istorie, Africa nu a fost cu adevărat privată de contacte exterioare, aşa cum ar putea lăsa să se creadă inospitalitatea coastelor sale şi faptul că fluviile prezintă mai mult obstacole decât factori favorizanţi pentru navigaţie.

Egiptul începe de foarte timpuriu (din mileniul al IV-lea î.Hr.) negoţul cu primul regat negru instalat în regiunea Dongola. Amenemhat I (2000–1917) construieşte mai târziu o linie fortificată pentru a-i apăra pe negustori şi caravanele lor împotriva incursiunilor nomazilor din deşert.

Regii din Ţara Kuş şi faraonii egipteni îşi extind alternativ posesiunile spre nord ori spre sud. În timpul celei de-a XXI-a dinastii (1085-950), preoţii zeului Amon-Ra, refugiaţi la Napata, au o contribuţie însemnată la dezvoltarea regatului.

Către anul 751, Piankhi, prinţ sudanez, cucereşte Memphis, însă nu ocupă Egiptul. Fratele său, care îi urmează la tron, fondează cea de-a XXV-a dinastie faraonică. Taharka cel Mare (689-664) reuşeşte să-şi extindă stăpânirea până la cea de-a şasea cataractă a Nilului. Se confruntă însă cu Assurbanipal, regele Asiriei, care cucereşte ţara, şi este astfel nevoit să renunţe la Egiptul de mijloc. Taltamani, nepotul său, abandonează Teba şi se retrage la Napata.

Către anul 538, capitala regatului Kuş este mutată la Meroe, între a cincea şi a şasea cataractă. Meroe era pe

atunci şi va deveni tot mai mult un important centru metalurgic, principalul bastion al influenţei egiptene în Sudan.

Ruinele de la Meroe acoperă suprafeţe întinse pe malul estic al Nilului. Acolo se găsesc palate şi temple închinate lui Isis, leului Apezemit şi soarelui, necropole regale cu piramide din cărămizi acoperite cu gresie.

Din secolul al VII-lea î.Hr. până în veacul al IV-lea d.Hr., Meroe vinde aur şi fier egiptenilor. Assuan este o importantă piaţă unde se face regularizarea unui comerţ îndreptat spre Delta Nilului şi spre oraşele de pe coasta siriană.

Suveranii de la Meroe utilizează, de altminteri, hieroglife şi se ocupă activ de navigaţia pe Nil. Se ştie cu certitudine că unii dintre ei (Ergamenes, de pildă) vorbesc limba greacă. La începutul erei noastre, regele Natakamani porunceşte restaurarea templelor de la Meroe sau de la Naga.

Cu toate acestea, Egiptul întreţine relaţii la distanţă mult mai mare, cu sudul Arabiei şi cu coastele africane ale Mării Roşii. Cu 25 de secole înainte de Hristos există deja o veritabilă rută comercială terestră prin care se desfăşoară negoţul cu tămâie, abanos, fildeş, piei şi mirodenii. În timpul reginei Hatşepsut (1520–1481) se stabileşte o legătură maritimă chiar şi cu ţinutul habaşanilor (de unde va proveni numele de Abisinia).

De acum încolo legăturile se desfăşoară regulat, cel puţin atât cât durează puterea egipteană. Chiar sunt înfiinţate de către primii suverani ptolemaici trei mari porturi la Marea Roşie, cel care va dura cel mai mult fiind Adulis, dezvoltat de Ptolemeu al III-lea (247–221).

Domniile agitate ale suveranilor care îi vor urma acestui mare Ptolemeu, intrigile de palat, crimele, aviditatea Romei, războiul civil roman şi efectele sale în tot imperiul deturnează comerţul din Mediterana. Pentru a evita câmpurile de bătălie, negustorii se orientează, pe de o parte,

spre porturile feniciene şi ţara evreilor, pe de alta, spre cea a abisinienilor, pe unde trece comerţul între India, Africa orientală şi lumea antică.

Campania lui Augustus din anul 30 î.Hr., operaţiile militare din Egiptul Superior conduse de Caius Cornelius Gallus, primul prefect roman, provoacă intervenţia aksumiţilor, alături de Meroe. Regatul Aksum şi-ar avea originea, potrivit kebreului Naghesh, în secolul al X-lea î.Hr. şi ar fi fost fondat de către Menelik, fiul regelui Solomon şi al reginei din Saba.

Întreaga regiune este devastată de un război atât de crud, încât generalul roman este nevoit în cele din urmă să se retragă, iar Augustus să semneze pacea cu regina din Meroe. Însă populaţia a fost decimată, mulţi locuitori au fost luaţi în sclavie, iar grupuri întregi s-au refugiat spre vest şi spre ceea ce va fi Sahara.

O dată cu ocuparea Egiptului de către Imperiul roman, se restabileşte ordinea în zona litorală şi poate reîncepe comerţul prin Arabia şi Fenicia, evitându-se regiunile din sud, aflate aproape permanent în rebeliune.

Încetul cu încetul, dezordinea se accentuează, Meroe decade, izolat de acum înainte de Egipt şi deci de lumea mediteraneană. Spre anul 320, regele din Aksum, Ezanas, creştinat, reuşeşte să distrugă Meroe luptând împotriva nobaţilor, în vreme ce sabeenii ce trăiau pe malul Mării Roşii se deplasează spre interior, spre munţii din nordul Etiopiei (Tigre) şi câmpia Yela.

Populaţiile jefuite şi sărăcite se pun din nou în mişcare, urmând rutele migratoare imemoriale, cele pe care le străbăteau deja strămoşii lor îndepărtaţi şi preistorici. Se îndreaptă spre vest şi sud, ducând cu ele tehnicile proprii, mai ales pe cea fierului, precum şi credinţele şi rămăşiţe mai mult sau mai puţin coerente ale civilizaţiei lor.

Aşa se explică descoperirea pe platoul central nigerian a unor obiecte şi statuete din bronz a căror vechime ar coborî până în secolul I sau poate chiar al II-lea î.Hr., născându-se astfel inevitabil întrebarea: acest meşteşug este autohton sau provine din Meroe?

În favoarea primei ipoteze stă mărturie nivelul cultural al regiunii Nok, celebră deja prin figurinele sale antropomorfe din lut ars.

Câteva indicii etnografice militează în favoarea celei de-a doua ipoteze: regii vechiului Kongo (astăzi în Angola, pe ruta migraţiei bantu spre sud) erau cunoscuţi regi-fierari, iar miturile le atribuie o origine străină.

Tradiţiile populaţiilor din Ghana şi din Nigeria de nord se referă la „prinţi" veniţi din nord-est. Acoperământul purtat pe cap de către suveranii din Ife (leagănul populaţiei yoruba) prezintă o analogie evidentă cu cele ale faraonilor, ornamentul central evocând *uraeus*-ul cu simbolism complex.

Regalităţile bantu adoptaseră şi încă respectă practici atestate în Egiptul antic, precum incestul ritual al suveranului cu sora sa, relaţiile speciale pe care el le întreţine cu regina mamă.

Detalii mărunte, precum forma instrumentelor muzicale din Africa australă, materialul din care sunt construite ambarcaţiile pe Lacul Ciad sau construcţia anumitor capcane, fac trimitere, ne asigură D. Paulme, la reprezentările găsite în numeroase morminte egiptene.

2. Pe cealaltă coastă a Africii. Vreme îndelungată, fenicienii stabiliţi în Libia şi în Cartagina nu au fost interesaţi de interiorul continentului. Însă în anul 480 î.Hr., înfrângerea de la Himera (în Sicilia) îi obligă pe cartaginezi să cucerească spaţiul din interior, de resursele căruia aveau mare nevoie, precum şi să angajeze libieni în armatele lor.

Cartagina va întreţine de acum înainte legături cu Fezzan, Hoggar şi chiar cu Gao, pe Niger. Un drum numit „al carelor" trece prin Ghadames, fiind controlat de către garamanţi, al căror centru este la Fezzan.

Cartaginezii primesc aurul din Senegal şi din Ghana, pieile şi pietrele preţioase din Africa centrală. Spre sud exportă, în afară de obiecte prelucrate, arama extrasă în Sardinia, permiţând astfel apariţia unei metalurgii a bronzului în Africa occidentală.

Roma urmează Cartaginei, romanii instituind patru provincii: Africa proconsulară, Numidia, Mauretania cezariană şi Mauretania tingitană. Începând din secolul al II-lea, Africa devine un element de primă mărime în politica romană în Mediterana. Se dezvoltă oraşe importante, iar agricultura înfloreşte. Sub Antonini, romanizarea este intensă, însă Africa neagră este încă puţin cunoscută, în pofida celor câtorva expediţii despre care avem informaţii.

Nero (54–68) a trimis câţiva centurioni pentru a găsi izvoarele Nilului, căutate pe atunci la vest.

Septimius Flaccus (în jurul anului 70) a sosit la etiopieni după o călătorie de trei luni, îndreptându-se din ţinutul garamanţilor spre sud.

Iulius Maternus (către anul 86) a atins „Agisymba", unde sunt întâlniţi rinoceri.

Comerţul transsaharian se menţine, întrucât cetăţenii romani se arată încă la fel de avizi de mărfurile sudaneze: sclavi, fildeş, animale sălbatice şi mai ales aur. El va supravieţui atât timp cât se va menţine cererea, adică până la cucerirea vandală.

La est, ca şi la vest, Africa apare ca un El Dorado ai cărui conducători autohtoni controlează centrele de producţie, de altfel cu mult mai îndepărtate decât se credea pe atunci.

Bogăţia aparentă provoacă lăcomii nemaiîntâlnite şi raiduri de jefuire asupra acestor regate despre care se spune că sunt înfloritoare, dar care nu sunt astfel decât într-un mod precar şi limitat.

Aurul pare să fi adus mai curând nefericirea decât fericirea populaţiilor africane.

II. Contacte religioase

1. Africa creştină. Foarte de timpuriu, creştinii, care primiseră de la Iisus Hristos porunca de a merge să răspândească credinţa la toate popoarele, ajung în Africa şi mai ales în statele nubiene care înfloresc în urma decăderii vecinului lor Meroe.

În veacul al VI-lea, misionarii ortodocşi convertesc regatele Nobatia şi Maqura, iar alţii, monofiziţi, evanghelizează Aloa. În Etiopia ajung călugări, anahoreţi (pustnici) şi cenobiţi (care trăiesc în mănăstiri). În aceste mănăstiri se creează scrierea coptă, care face cunoscute textele sacre; pe drumul caravanelor, până la cataractele de pe Nil, sunt fondate oraşe creştine.

Alţi creştini debarcaţi în Cartagina propovăduiesc noua religie şi fac numeroase convertiri. Spre sfârşitul secolului al II-lea, influenţa creştină ajunge în oraşele din Numidia, chiar în epoca primelor persecuţii cauzate de refuzul creştinilor de a presta jurământ faţă de împărat.

Africa creştină se găseşte prinsă în disputele teologice şi politice ale creştinismului în formare: pe de o parte, conciliul din Chalcedonia condamnă doctrina monofizită a lui Dioscorus, patriarhul Alexandriei, şi îi opune astfel pe credincioşii din Alexandria şi din Aksum grecilor din Constantinopol, iar pe de alta, Africa de nord este

însângerată de persecuţii şi târâtă în anarhia care cuprinde treptat imperiul.

2. Africa iudaică. Evreii care au fugit înainte de sosirea lui Nabucodonosor (605–562 î.Hr.) s-au stabilit în Arabia de sud şi pe coasta africană a Mării Roşii. Ei au întemeiat comunităţi dinamice şi au făcut un negoţ prosper.

În Egipt şi în Maghreb, devenind tot mai numeroşi, revendică drepturi egale în imperiu cu ale cetăţenilor originari din Grecia. Sub domniile împăraţilor Claudiu (41–54) şi Nero (54–68) izbucnesc revolte. Sub Traian represiunea este atât de sângeroasă, încât un mare număr de evrei se refugiază în deşert, mai ales în oazele Touat şi Fezzan, unde joacă un rol important în comerţul transsaharian.

Pe de altă parte, populaţiile semitice stabilite pe litoralul Mării Roşii urcă spre platoul abisinian. Începând din secolul I d.Hr. se constituie un regat, care în secolul al IV-lea se converteşte la creştinism. Se crede că în această epocă mai multe grupuri de evrei se instalează în zone de refugiu, unde îşi vor păstra până în zilele noastre credinţele şi riturile.

Dezvoltarea religiei creştine în ceea ce va deveni Etiopia, apariţia islamului în ţările vecine îi izolează definitiv pe aceşti *falasha* de coreligionarii lor şi îi transformă într-un „muzeu viu", martori ai unui trecut foarte îndepărtat.

Începând din 1497, Spania — care formează în epocă un singur regat împreună cu Portugalia — îi expediază în posesiunile africane pe evreii care refuză să se convertească.

3. Africa musulmană. În marea lor majoritate, arabii din Peninsula Arabia sunt păgâni în momentul naşterii lui Mahomed în anul 570.

Acesta, pe care meseria sa de conducător de caravane l-a pus în contact cu grupuri evreieşti, bizantine şi creştine din Orientul Apropiat, are viziuni atunci când împlineşte 40 de ani. Se retrage în deşert, apoi începe să propovăduiască o nouă religie.

Dificultăţile nu îl ocolesc. În 622 Mahomed este nevoit să părăsească Mecca şi să se refugieze la Yathrib, care devine Medina (oraşul profetului).

La Medina, Mahomed instituie principiul războiului sfânt. În 630 se îndreaptă spre Mecca cu trupele sale şi obţine de la locuitorii oraşului adeziunea la islam. Foarte rapid, lui Mahomed i se supun triburile arabe din peninsulă.

Abu Bakr (socrul lui Mahomed) este cel care desăvârşeşte unitatea Arabiei şi lansează atacuri împotriva frontierelor bizantine şi persane. În 641 Imperiul persan este cucerit şi în acelaşi an Alexandria cade în mâinile musulmanilor.

Cucerirea Africii de nord se încheie în 705, exceptând Ceuta, guvernată de prinţul creştin Jubies.

Berberii sunt convertiţi de bunăvoie sau cu forţa: aceia care se convertesc sunt scutiţi de impozit! Ei sunt cei care cuceresc Spania vizigotă şi întreprind numeroase incursiuni în Galia. Tot ei constituie regate mai mult sau mai puţin independente:

— cel denumit „rustamid", cu capitala la Tahart, azi Oran, oraş comercial de prim-plan;

— cel „idrisid", fondat de Idris, descendent al lui Ali, ginerele lui Mahomed;

— cel de la Sidjilmasa, în sudul Munţilor Atlas din Maroc, pilon al comerţului cu aur şi sclavi provenind din Ghana.

Triburile berbere islamizate îşi extind stăpânirea până la limita deşertului. De acum încolo lumea neagră este izolată de Mediterana şi de alte valori decât cele ale islamului, care pătrunde prin călătorii, învăţaţii şi negustorii săi.

Religia musulmană se răspândeşte în punctele comerciale din Sahara, în regiunea Ciad, unde regele Kanemului „Oume" se converteşte în 1085.

Tot în secolul al XI-lea, Mai-ul (regele) songhai din Gao procedează la fel, în timp ce regatul negru din Ghana, ţara aurului, este cucerit de către almoravizii (Al Murābitūn = cei de la mănăstire) de la o mănăstire fondată pe o insulă din Senegal de către un berber la întoarcerea din pelerinajul de la Mecca.

La est, musulmanii folosesc din nou drumurile pe care, profitând de frământările şi războaiele pe care le traversează Egiptul în timpul dinastiilor a XXII-a şi a XXIII-a, negustorii arabi reuşiseră să le controleze şi care legau India de Somalia.

Renaşterea egipteană, sub Ptolemei, apoi sub stăpânirea romană, ruinase acest negoţ, însă căderea Romei şi declinul Bizanţului oferă noi posibilităţi de expansiune comerţului arab.

Între secolele al VII-lea şi al XI-lea, sunt fondate sau întărite numeroase puncte comerciale: Mogadiscio, Malindi, Mombasa, I. Pemba, I. Zanzibar, Kilwa, Mozambic, Sofala... Acestea sunt independente unele de altele şi se află în concurenţă. Sunt fortificate în partea dinspre continent, pentru că marea, controlată în totalitate de către arabi, este sigură.

Pe acolo trec fierul, fildeşul, aurul, chihlimbarul gri şi un mare număr de sclavi revânduţi în Orientul Apropiat şi până în Asia. La schimb sosesc ţesături, sticlărie, porţelan de provenienţă chineză.

Cu excepţia câtorva expediţii întreprinse pe coasta Africii, se pare că velierele chineze îşi descărcau mărfurile pe coasta de est a Indiei, unde mergeau să le preia ambarcaţiile arabe.

În aceste oraşe islamice africane se ştie despre existenţa populaţiilor bantu care procură mărfurile râvnite. Dar se pare că nu se încearcă pătrunderea în interiorul continentului negru.

Islamul, deşi militant, nu se răspândeşte în rândul populaţiilor africane, exceptându-le pe cele din Somalia. Cu toate acestea, în preziua colonizării europene, contactele dintre arabi şi bantu durau deja de mai bine de două mii de ani.

Prin urmare, atunci când, în 1498, prin Vasco da Gama, portughezii pun stăpânire pe comerţul din Oceanul Indian, nu putem spune că Africa neagră fusese cu adevărat ruptă de mişcările politice, economice şi religioase din lume. Raporturile par totuşi să nu fi implicat decât un număr mic de indivizi şi doar categoria conducătorilor.

III. Cunoştinţele despre Africa

Relaţiile dintre lumea mediteraneană şi cea a negrilor din Africa sunt certe şi, cu toate acestea, nu ştim aproape nimic despre cunoştinţele pe care lumea antică le-ar fi avut despre teritoriile situate la sud de Sahara.

Herodot (484–420) povesteşte expediţia feniciană organizată de Nechao al II-lea (609–594), care ar fi făcut înconjurul continentului în patru ani. Este verosimil ca expediţia să fi fost concepută de către acest faraon ce a început construirea unui canal care să lege Nilul de Marea Roşie (canal terminat de către Darius). Dar a început cu

adevărat? A fost dusă la bun sfârşit oare? Unele dintre informaţiile transmise de Herodot sunt tulburătoare: lungimea traseului, de exemplu, sau faptul că într-o bună zi soarele nu a mai răsărit de aceeaşi parte a corabiei; ele nu sunt însă suficient de relevante pentru a fi posibil să afirmăm autenticitatea călătoriei.

Către anul 450 ar fi avut loc o altă explorare pe mare, denumită „periplul lui Hannon", de la numele regelui cartaginez care ar fi poruncit-o. Navigând de-a lungul coastelor africane, 60 de corăbii cu rame ar fi ajuns din Cartagina până în Golful Guineei. Itinerarul a fost contestat, dar simplul fapt că au existat o inscripţie referitoare la el în templul lui Cronos din Cartagina şi un mic tratat în limba greacă prezentat drept traducerea acestei stele demonstrează cel puţin că lucrul era considerat ca posibil, deşi misterios.

În acelaşi secol, nişte tineri — nasamonieni, originari din Cirenaica — traversează Sahara de la nord la sud. Pornind pe drumul zis „al carelor", ar fi ajuns pe malurile unui râu populat de crocodili, unde trăiau oameni de talie mică şi foarte negri.

Câteva zeci de ani mai târziu, Aristotel spune în *Istoria animalelor*: „Grecii ajung până la lacurile în amonte de Egipt, unde Nilul îşi are izvoarele. Acolo locuiesc pigmeii... oamenii şi caii sunt, după cât se povesteşte, mici de înălţime şi trăiesc în peşteri"

Pentru a înţelege această tăcere, trebuie să ne amintim că rutele comerciale erau pe atunci şi vor fi încă multă vreme secrete păstrate cu străşnicie de către finanţatorii şi realizatorii lor.

Un călător grec din Alexandria, Cosmas Indikopleustes, a lăsat în a sa *Topografie creştină* o mărturie despre ceea ce erau portul Adulis şi regatul Aksum în jurul anului 520.

El descrie oraşe etiopiene frumoase şi bogate şi dă asigurări că suveranul din Aksum, numit „regele regilor", îşi întinde puterea până în sudul Arabiei.

Pe coastele Africii orientale, *Periplul din Marea Eritreea, ghid pentru navigatori şi negustori*, care datează din secolul I sau al III-lea d.Hr., aminteşte despre munţi înalţi, neputând fi vorba aşadar decât despre Kenya sau Kilimandjaro, ca şi despre marile lacuri.

Mai târziu, în veacul al IX-lea, Ibn Khordadbah, în *Cartea drumurilor şi ţărilor,* numeşte această coastă „ţara zindjilor", ceea ce ar însemna ţara sclavilor.

În secolul al X-lea, El Masudi, născut la Bagdad, navighează împreună cu negustorii arabi de sclavi. El ajunge la Sofala, pe care o descrie drept oraşul aurului prin care se exportă metalul extras din regatul din interior, al cărui rege este un personaj sacru. Îl vom cunoaşte mai târziu sub numele de Monomotapa, Muene Totapa sau Mwene Motapa.

În 1154, un arab andaluz, El Idrisi, adună la un loc cunoştinţele arabilor. El semnalează comerţul cu fier, mai ales în jurul oraşului Malindi.

Ibn Battuta (m. 1377) descrie Zeila, la Marea Roşie (lângă actualul Djibouti), drept oraşul cel mai murdar şi mai urât mirositor din lume, din cauza peştilor care sunt uscaţi acolo. Dimpotrivă, vorbeşte despre Kilwa ca despre un oraş elegant, bine construit. Prin Kilwa şi prin punctele comerciale situate mai la sud se face, spune autorul, comerţul cu India şi poate, adăugăm noi, cel indirect cu China.

Abu Abdallah Yakut, în al său *Dicţionar de geografie universală*, descrie Maqdichou (Mogadiscio) drept un oraş arab bogat şi harnic, unde se produc stofe frumoase ce sunt exportate.

Sosirea portughezilor distruge acest comerţ milenar.

El Bekri[1], compilator din secolul al XI-lea, povesteşte, în *Descrierea Africii septentrionale,* despre cealaltă coastă africană: Sahara, Sahel şi în special regatul Gana (Ghana), despre care afirmă că se întinde peste aproape întregul Sahel.

Două sute de ani mai târziu, numărul călătorilor şi istoricilor arabi a crescut considerabil: Ibn Battuta (1304–1377) ajunge până la Tombouctou; Ibn Khaldun (1332–1406) scrie o *Istorie a berberilor*; Leon Africanul, al cărui nume de origine era Al Hasan Ibn Muhammad al Fasi (1483–1554), elaborează, la solicitarea papei, o *Descriere a Africii, a treia parte a lumii*; în secolul al XVI-lea, Mahmud Koti, în *Tarikh el Fettach,* şi, în secolul al XVII-lea, Abderhaman Es Sadi, în *Tarikh es Sudan*, ne permit să reconstituim această epocă în Africa occidentală. Cunoaştem astfel câteva genealogii, unele povestiri mitologice, există câteva relatări despre istoria şi viaţa socială a popoarelor şi a punctelor comerciale din regiune.

Călătorii, istoricii scriu despre Africa. Africa „vorbeşte" prin mâna lor, însă în mod direct ea nu scrie deloc sau doar foarte puţin. Locuitorii săi nu părăsesc continentul. În fiecare an, unii sunt luaţi ca sclavi şi plecarea lor reprezintă o pierdere ireparabilă. Unii dintre suveranii din Sahel merg în pelerinaj la Mecca; cel efectuat de Kankan (sau Mansa) Musa (1312–1337) a rămas celebru prin fastul pe care l-a etalat. Cincizeci de ani mai târziu, va fi povestit de către Ibn Battuta şi Ibn Khaldun. În fiecare an în Maroc şi în Egipt ajung caravane încărcate, la plecare şi la întoarcere, cu mărfuri diverse.

[1] El Bekri nu a fost niciodată în Africa; el şi-a scris cartea în Spania, dar a avut la dispoziţie informaţii de prima mână.

Statele africane sunt structurate totuşi astfel încât importurile sunt rezervate unei elite restrânse, iar în ce priveşte aurul, marfă foarte importantă la export, secretul este bine păstrat asupra locurilor de extracţie. Nimeni nu le vede şi tehnicile noi nu ajung până acolo. Regii africani nu par să fi trimis mesageri însărcinaţi să adune cunoştinţe tehnologice sau intelectuale...

Abia în secolul al XV-lea diplomaţii etiopieni ajung la Roma sau la Lisabona pentru a încerca să obţină ajutoare împotriva islamului tot mai ameninţător. La sfârşitul acestui secol se cunosc aşadar puţine lucruri despre ţinutul negrilor. Unele dintre statele care îl compun sunt totuşi prospere şi importante, deşi limitate în schimburile lor de oralitatea pe care nu au depăşit-o. Cum să ne mirăm de acest lucru? Chiar şi după pontificatul lui Inocenţiu al IV-lea şi călătoriile lui Giovanni da Pian del Carpine şi Marco Polo avem oare informaţii cu mult mai precise despre mongoli şi hanatele tătare?

Va trebui ca Europa să îşi facă apariţia pe scena africană, cu militarii, coloniştii, etnologii săi, pentru a avea o cunoaştere mai extinsă şi mai precisă despre civilizaţiile africane, tot aşa după cum a fost nevoie de Iulius Cezar şi al său „război cu galii" pentru ca strămoşii francezilor să intre în Istorie.

Regatele negre

Un regat străvechi, Aksum, al cărui conducător şi-a luat în secolul I titlul de rege al regilor, este creştinat sub Ezanas (Aezanas) (320–342), de către sfântul Frumentius, patriarhul Alexandriei.

Acelaşi Ezanas distruge regatul Meroe. Din acel moment, comerţul din Orient şi cel care aduce în zona Mediteranei aurul, fildeşul şi mirodeniile din Africa neagră vor tranzita prin porturile sale, mai ales prin Adulis. Negustorii sirieni asigură partea finală a traseului, evitând Egiptul, influenţat de tulburările politico-religioase ce marchează declinul Imperiului roman şi instituirea religiei creştine.

În veacul al VI-lea, după o eclipsă — în care Aksum devine poate chiar vasal, pentru un timp scurt, al prinţilor yemeniţi —, Kaleb (510–558) ridică ţara şi îşi întinde dominaţia asupra sudului Peninsulei Arabia, unde evreii sunt numeroşi în epocă. Civilizaţia aksumită cunoaşte atunci apogeul, căci în scurtă vreme cucerirea Arabiei de către regele persan Chosroes al II-lea îi anunţă declinul. Regatul se restrânge la limitele sale. Către anul 615, nepotul lui Mahomed, Othman, urmat de către locuitorii Meccăi, este primit de suveranul negru din Aksum. În 630, Mahomed îi va aduce el însuşi omagiu la Ella Tsaham şi astfel ţara va fi scutită de războiul sfânt până în secolul al

VIII-lea. Atunci presiunea arabă asupra litoralului îi determină pe locuitorii din Aksum ce refuză să se convertească la islam să emigreze spre Choa, pe care îl creştinează. Călugări, originari fără îndoială din Antiohia şi de o strictă ortodoxie chalcedoniană, sosesc în număr mare pe teritoriul de azi al Etiopiei. Capitala este stabilită la Kabar (Ankole, desigur).

În secolul al X-lea, „regele regilor" stăpâneşte până la Zeila, în Golful Aden, însă o regină iudee, „Guedit", masacrează familia regală şi distruge capitala.

După o perioadă mai mult sau mai puţin anarhică, apare dinastia Zague, creştină. Cel mai cunoscut suveran din rândurile sale, Lalibela, domneşte la începutul veacului al XIII-lea. El transferă capitala, îi converteşte pe păgâni la creştinism, construieşte faimoasele biserici tăiate în stâncă, trimite o ambasadă fastuoasă la Cairo (1210). Către anul 1270, dinastia Zague este înlocuită de moştenitorii vechilor regi din Aksum. Se vorbeşte despre ei ca despre Solomonizi, adică descendenţi ai lui Solomon şi ai reginei din Saba.

Tsara Jacob, mare reformator religios (1434–1468), trimite o delegaţie a Bisericii etiopiene la sinodul de la Florenţa din 1440 şi o ambasadă la Alfonso al V-lea, regele Portugaliei, pentru a preveni lumea creştină despre pericolul islamului. Nu este ascultat. Constantinopolul este cucerit de turci în 1453. Europa îşi aduce atunci aminte de avertismentele şi de apelurile de ajutor trimise de cel pe care îl numeşte „preotul Ioan"

În 1487 un emisar soseşte de la Roma. Portugalia trimite doi reprezentanţi: Affonso de Paiva moare foarte curând, Pero da Covilhão, care a fost mai întâi în Indii, revine, profitând de ruta maritimă arabă. El îi trimite suveranului său toate informaţiile cu privire la comerţul din

Oceanul Indian. Nu va obţine dreptul să părăsească ţara şi se va afla încă acolo în 1520, când Vasco da Gama va trimite o misiune.

Abisinia este în epocă un pion în lupta dintre creştinătate şi lumea arabă. În 1527, după plecarea delegaţiei portugheze, regatul este atacat şi parţial cucerit de musulmanul Mohamed Granye, care jefuieşte şi pustieşte ţara.

În 1541 o expediţie comandată de fiul lui Vasco da Gama debarcă la Massawa şi un detaşament de 400 de soldaţi vine în ajutorul aceluia pe care occidentalii obişnuiesc să-l numească „preotul Ioan" Ei organizează o armată etiopiană şi o artilerie. Invadatorul părăseşte imperiul. Însă misionarii portughezi nu izbutesc să readucă Etiopia în sânul Bisericii de la Roma.

De secole, populaţii hamite, numite bedja, danakil, somali, galla, străbat neîntrerupt Cornul Africii. Acestea se răspândesc în masă, în secolul al XVI-lea, pe platourile înalte abisiniene. Se sedentarizează şi sfârşesc prin a deveni mai numeroase decât populaţia amhara ce exercită puterea. Se întâmplă chiar ca o împărătească galla să asigure regenţa pe timpul minoratului fiului său (1755–1769). În cursul unei revolte, rasul[2] Michel, guvernator din nordul Etiopiei, porunceşte strangularea fiului împărătesei şi executarea a 75 de seniori galla din anturaj, dar nu reuşeşte să restabilească ordinea.

În veacul al XIX-lea Etiopia izbuteşte pentru moment să se reunifice, însă recade în anarhie. După deschiderea Canalului de Suez, în regiune se instalează puterile europene: Franţa în Djibouti, italienii la Assab şi Massawa, Anglia la Aden din 1839.

În 1889, Menelik, moştenitor din Choa, reuşeşte să fie recunoscut ca împărat, cu sprijinul Italiei. El modernizează

[2] Conducător etiopian *(termen arab).*

ţara, chemând numeroşi tehnicieni străini, şi transferă capitala la Addis Abeba. Politica sa va fi urmată, după un interimat foarte agitat, de rasul Tafari, proclamat negus în 1930, sub numele de Haile Selassie. Etiopia intră în concertul naţiunilor. Este stat membru al ONU din 1945.

De distrugerea regatului Meroe de către Ezanas în veacul al IV-lea profită nu numai Aksum, ci şi principatele formate pe ruinele sale, numite regatele creştine din Nubia.

Nobatia se creştinează în 543, după venirea misionarului monofizit Iulian. Maqura, situat pe canalul Dongola şi punctul de plecare al drumului spre Ciad, este convertit de către misionarii ortodocşi. Alodia, cu capitala la Soba, la sud de cea de-a şasea cataractă a Nilului, este evanghelizat de episcopul monofizit Longinus.

Victoria musulmanilor asupra egiptenilor plasează aceste regate în prima linie: în 641, Maqura este atacat de arabi, atac reînnoit unsprezece ani mai târziu; regatul învins trebuie să plătească un tribut anual de 400 de sclavi. Nobatia şi Maqura devin atunci un singur regat. Dongola rezistă cu mai mult succes la atacurile musulmanilor din Egipt.

Pornind din regatul Alodia (sau Aloa), unde suveranii construiesc monumente foarte frumoase, creştinismul nubian se răspândeşte apoi spre Darfur.

Pentru o vreme, Dongola scapă de presiunea musulmană datorită cruciadelor europene în Siria şi Palestina, însă în veacul al XIV-lea dispare, după ce fusese guvernat timp de câteva decenii de suverani musulmani.

Regatul Alodia (Aloa), ce era apărat de ambiţiile arabe de Dongola, se găseşte atunci extrem de ameninţat. La începutul secolului al XVI-lea, ultimul suveran nu poate

împiedica invadarea, de către poporul foung, a ţării sale, care devine regatul Sennar, sub autoritatea lui Amara Dounkar (1504).

La începutul erei creştine, Sahara, supusă deja deşertificării, este abandonată, treptat, de cultivatorii negri, care se retrag în ceea ce este astăzi savana sudaneză. Este încă străbătută de nomazi berberi, nevoiţi să renunţe la cai şi să îi înlocuiască cu dromaderii introduşi în Egipt de către Ptolemei.

Sahara este traversată de drumuri pe care trec caravanele ce transportă de la sud la nord aurul şi sclavii, iar de la nord la sud arama din minele din Sahara marocană spre Niger.

La capătul acestor drumuri ale deşertului se fondează regate ce trăiesc de pe urma negoţului. Ghana se găseşte între Senegal şi Niger. Unii autori consideră că a fost fondată către anul 300 de berberi probabil iudaizaţi sau chiar creştinaţi, de vreme ce aceste religii erau bine implantate în oaze.

Nu avem informaţii despre aceşti primi prinţi. Se ştie că pe timpul cuceririi Africii de nord de către arabi, ghana (cuvântul este un titlu care a fost extins la domeniul purtătorului său) sunt negri cisse.

Potrivit scrierilor *Tarikh el Fettach* şi *Tarikh es Sudan*, ar fi existat 44 de suverani de la origini până la sfârşitul secolului al VIII-lea, când dinastia Sarakolle, din Sisse Tounkara, chemată de populaţia revoltată, preia puterea. Moştenitorul suveranului este fiul surorii sale, regimul fiind aşadar matriliniar.

Ghana este o ţară bogată. Ibn Haukal o descrie în 977 ca un El Dorado. El Bekri, acordându-le credit călătorilor arabi, este sigur că oraşul capitală are case de piatră, că

unul dintre cartiere este locuit de rege şi curtenii săi, aproape de o pădure sacră unde au loc ceremoniile de cult; celălalt cartier fiind rezervat negustorilor străini, în special musulmani, cuprinde moschei şi şcoli coranice.

Populaţia este formată din agricultori. Regele trăieşte în mare lux şi se spune despre el că este acoperit cu aur şi cu bijuterii. Aşezat sub un baldachin, el conduce marile recepţii. Armata sa, foarte numeroasă, este bine antrenată.

Aurul cu privire la care au fabulat probabil autorii arabi şi care a adus bogăţia ţării provine din Bambouk, regiune cuprinsă între Falémé, Senegalul superior şi Nigerul superior. Negustorii se duc să-l caute acolo, schimbându-l pe sarea din salinele sahariene.

În unele perioade, regatul se întinde foarte departe, până la Tombouctou la nord-est şi râul Baoulé la sud. Alteori se micşorează, în urma atacurilor nomazilor ce îi contestă controlul asupra drumului care, din Ghana până în Maroc, trece prin Audagast şi Sidjilmasa, oraşe comerciale, berbere, extrem de bogate şi foarte populate.

Islamul avansează şi se reformează. Pe o insulă de pe fluviul Senegal este fondată o mănăstire *(ribat)* de către Yahia Ibn Ibrahim, un berber din marele trib Sanhadja (în Mauritania de astăzi), ce se revolta frecvent împotriva suveranului său, Ghana.

Călugării soldaţi educaţi în această mănăstire sunt cunoscuţi sub numele de almoravizi. În 1053 ei cuceresc Sidjilmasa, apoi Audagast. Mai la nord, întemeiază primul regat marocan, iar la sfârşitul veacului al XI-lea stăpânesc chiar şi Andaluzia. La sud, sub conducerea lui Ibn Yasin, atacă Ghana, dar le sunt necesari douăzeci şi unu de ani pentru a reuşi să supună regatul negru şi să-l destrame.

Foştii vasali ai suveranului Ghana luptă apoi între ei pentru a prelua în folosul lor puterea şi bogăţia dispărute. Soso, principat animist, izbuteşte pentru scurt timp să se ivească din ruine. Soumangourou reuşeşte să-şi învingă temporar vecinii mandingo convertiţi deja la islam. Îi execută pe unsprezece din cei doisprezece fraţi moştenitori din Mali, lăsând în viaţă un infirm, Soundiata. Copilul, vindecat miraculos, şi tovarăşii săi, un soi de *desperados*, reuşesc să cucerească teritoriile dependente cele mai puternice, apoi în 1235 chiar Soso. În 1240 Soundiata stăpâneşte întregul Sudan occidental, pe care îl organizează după model feudal, acordând o parte din teritoriul său fiecăruia dintre aliaţii fideli. Îşi stabileşte capitala la Niani (în actualul Mali). Armatele sale cuceresc Tekrour şi îi asigură posesiunea asupra terenurilor aurifere. La moartea accidentală a lui Soundiata, în 1255, regatul se întinde de la Atlantic până la Nigerul mijlociu şi din zona de pădure până la cea deşertică.

Secolul al XIII-lea este o perioadă de tulburări. Populaţiile fug din calea războaielor şi a masacrelor ce urmează după victorii. Grupuri mandingo coboară spre sud în direcţia Kissi (Guineea de astăzi); populaţiile sosso s-ar putea afla la originea celor soussou din Guineea inferioară, fapt însă nedemonstrat.

Influenţa almoravizilor conduce la islamizarea cel puţin a castelor superioare ale populaţiei. Restul rămâne cel mai adesea fidel cultului strămoşilor.

Cel mai cunoscut suveran din Mali este Kankan (sau Gongo sau Mansa) Musa. Prestigiul imperiului negru trece de graniţa Sudanului. Kankan Musa ar fi plecat spre Mecca cu o caravană de 60 000 de persoane şi 40 000 de catâri încărcaţi cu aur. Şederea lui este un eveniment, el cheltuieşte cu o largheţe incredibilă şi aduce în statele

sale arhitecţi şi scriitori, dar şi aventurieri de tot felul, atraşi de bogăţia aparentă a ţării.

Gao, capitala regatului Songhai, fusese cucerită de armatele sale şi se construise acolo o moschee, ca şi la Tombouctou. Kankan Musa îi aduce ca ostatici pe cei doi fii ai lui Dia, Ali Ber şi Selman Nar. La moartea sa, în 1332, reuşise să mai extindă teritoriul statului Mali.

Ibn Battuta, care vizitează imperiul pe timpul domniei lui Mansa Suleiman (1341–1359), îl descrie în termeni demni de poveştile din *O mie şi una de nopţi*, dar care nu sunt pură invenţie. El aminteşte necesitatea unei intermedieri pentru ca un mesaj să fie transmis suveranului, precum şi nenumăratele manifestări de respect cerute la apropierea acestuia. Vorbeşte totodată cu uimire despre nuditatea femeilor şi despre libertatea lor de comportament.

La începutul secolului al XV-lea, decăderea unui imperiu atât de mare şi de frumos este pe cale să se producă deja. Toţi vecinii îi atacă avanposturile: în 1400, grupuri mossi înaintează până la Lacul Debo, tuaregul Akil cucereşte Tombouctou şi Oulata în 1448. Câţiva ani mai târziu, Tombouctou şi Djenné cad sub atacurile regatului Songhai.

La începutul veacului următor, regatul Songhai stăpâneşte toate provinciile meridionale din Mali, al cărui împărat disperat face apel, în 1534, la guvernatorul portughez al Golfului Guineei. Acesta nu vrea să intre în conflicte prea îndepărtate şi care ar necesita eforturi militare prea mari. Se limitează să trimită o ambasadă, iar Niani cade în 1545. În secolul următor, grupurile bambara, care sunt tot populaţii mande, se declară independente.

Dinastia Keita dispare şi o dată cu ea şi imperiul Mali... Începe ascensiunea regatului Songhai.

Regatul Songhai ar fi fost fondat, potrivit legendei, de doi emigranţi berberi, adoptaţi de către autohtoni, care au ales primii regi dintre descendenţii lor.

Către anul 1010 capitala se află la Gao, de unde poate fi controlat drumul caravanelor ce merge de la Tripoli până la Niger, cu o ramificaţie spre Egipt.

La începutul veacului al XIV-lea, regiunea este anexată de un general din Mali, Sagamandia. În 1335 cei doi fii ai lui Dia, luaţi ostatici în Mali, reuşesc să evadeze şi, după modelul pe care l-au cunoscut aici, reorganizează ţara şi armata.

Ali Kolen îşi ia titlul de Sonni (conducător sau salvator). El este musulman, cel puţin cu numele, dar succesorii săi par să fi revenit la riturile animiste tradiţionale.

În 1464, Ali Ber (Ali cel Mare) urcă pe tron. Regatul este mic, dar Ali Ber ocupă valea Nigerului, de la nord de Bourem până la sud de Say. Duşmanii săi sunt numeroşi şi puternici, în special ulemalele[3] şi literaţii musulmani care au scris istoria ţării şi care, poate, nu i-au făcut dreptate pe deplin acestui mare organizator.

Sonni Ali îşi întăreşte armata şi, în 1468, ocupă Tombouctou (aflat pe atunci în mâinile tuaregilor), apoi porneşte să cucerească Macina şi Nigerul superior. Djenné este ocupată în 1473.

Ali încearcă să-şi organizeze imperiul, care devine eterogen, în timp ce îşi continuă războiul împotriva populaţiilor mossi. După moartea sa, în 1492, fiul său nu domneşte decât câteva luni. Mohamed Touré (1493–1529), soninke originar din Tekrour, preia puterea, întemeind dinastia Askia.

[3] Ulema — membru al clerului musulman care are şi atribuţii de legiuitor.

Capitala este mutată la Tombouctou. Constituindu-şi o armată solidă, Touré îşi extinde puterea până la fluviul Senegal şi spre sud cucereşte teritoriul populaţiei fouta djalon. Construieşte o flotă pentru navigaţia pe Niger şi favorizează stabilirea agricultorilor evrei în ţara sa, despre care înţelege că se află la o răscruce de populaţii şi de religii.

Împarte teritoriul în patru viceregate, unifică unităţile de măsură şi măreşte producţia salinelor şi a minelor de aur, apoi întreprinde pelerinajul la Mecca. Acest pelerinaj este la fel de plin de fast ca şi cel al lui Kankan Musa. Touré împarte aur şi cadouri în toate oraşele pe care le străbate. În oraşul sfânt al islamului, obţine titlul de calif şi se întoarce însoţit de numeroşi învăţaţi.

În primii ani ai secolului al XVI-lea îşi mai măreşte încă statele, purtând război cu populaţia mossi, pe de o parte, şi cu Mali, pe de alta, unde îi urmăreşte pe mandingo. În 1518 termină de pacificat Bakounou, deţinut de peulii lui Tenguella, apoi, aliindu-se cu regele din Kebbi, înaintează spre est şi cucereşte regatele haussa Katsina, Gobir şi oraşul Kano. În 1515 cucereşte cetatea Agades de la tuaregi, unde instalează songhai pentru a se opune nomazilor.

Sfârşitul domniei este agitat, numeroşii săi fii disputându-şi succesiunea. Musa are câştig de cauză şi îl obligă să abdice în 1528. Urmează o perioadă de masacre şi anarhie, ţara se află în suferinţă, dar se menţine până la moartea lui Mohamed.

În 1549, Daoud, ultimul dintre fii, reface unitatea ţării şi măreşte şi mai mult imperiul, ocupând o parte din Sahara până la limita Maghrebului, dar comite greşeala de a o concede sultanului marocan.

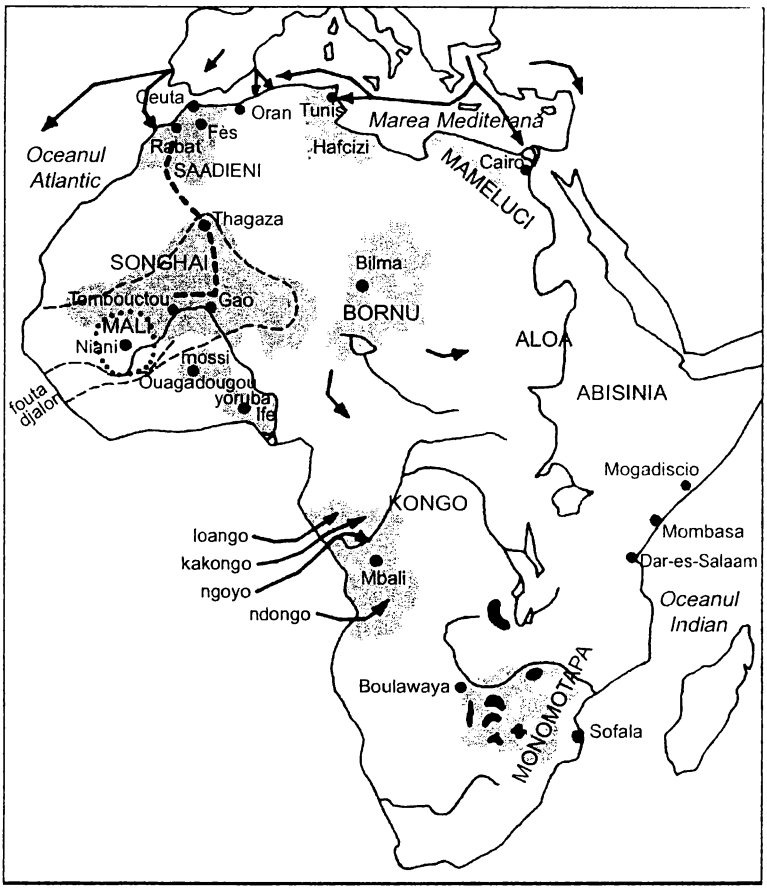

Limitele aproximative ale regatelor

Atacuri turceşti şi hispano-portugheze

Raidul lui Judar

Mine de aur

Africa între secolele al XI-lea şi al XVI-lea

În timpul disputelor dinastice de după moartea sa, marocanii sunt mai interesaţi de Sudan, ţara aurului, aşa cum se crede, şi proprietară a salinelor. Sunt organizate mai multe expediţii la Ouadane, Tombouctou, Thagaza.

În 1590, în vremea domniei lui Ishak al II-lea, unul dintre fiii lui Daoud, din Marrakech porneşte o coloană de 2 000 de pedestraşi şi 500 de cavaleri-archebuzieri, precum şi 1 500 de soldaţi călare, cu lănci şi suliţe, şi însoţită de 8 000 de cămile şi 1 000 de cai de povară. Armata cuprinde numeroşi mercenari, unii creştini; paşa Judar, cel care o conduce, este un renegat spaniol. Oastea este decimată de traversarea deşertului, cu toate acestea rămâne atât de puternică, încât regele askiat nu poate decât să se refugieze. Marocanii cuceresc Tombouctou.

În locul oraşelor frumoase şi al aurului pe care se aşteptau să le găsească, pretutindeni nu văd decât aglomerări destul de mizere. Sultanul Marocului refuză să creadă rapoartele lui Judar, hotărând să îl abandoneze în voia sorţii.

Marocanii rămân aşadar, îşi aleg propriile paşale, în mijlocul unor intrigi nesfârşite, al revoltelor şi detronărilor. Anarhia este aproape generală, iar ordinea nu domneşte decât în *kasbas*-uri, ridicate în mijlocul populaţiilor ostile. În secolul al XVIII-lea chiar plătesc tribut tuaregilor. În jurul anului 1780 sunt dependenţi de suveranul din Macina sau de regele bambara din Ségou.

Marocanii au contribuit însă la extraordinarul amestec de populaţii ce caracterizează bucla Nigerului, la islamizarea populaţiilor şi la instaurarea unei culturi cu influenţe nord-africane.

La est de Lacul Ciad s-a constituit un imperiu milenar având la bază populaţii foarte diverse.

Înainte de era creştină, elemente kuşite originare din Arabia de sud traversează estul Saharei, Darfur, Kanem. Mai târziu, în urma cuceririi Africii de nord de către musulmani, în câmpia ciadiană sosesc berberi. Alţi nomazi vin din Sudanul oriental, şi printre ei, în mod cert, grupuri de evrei şi comunităţi creştine alungate de la frontiera Abisiniei, poate chiar din Yemen, de teroarea inspirată de războiul sfânt.

Începând din veacul al XI-lea, numeroase mici triburi arabe sosesc din nord şi din nord-vest. So (ori sao) sunt primii locuitori cunoscuţi, născuţi din fuziunea şi din puternicul amestec dintre diferitele grupuri de emigranţi ajunse în câmpia Ciadului, răscruce de drumuri între Mediterana şi lumea neagră, între văile Nilului şi Nigerului, dar şi rezervor de sclavi.

În Ciad nu este dovedit prestigiul nomazilor în rândul sedentarilor: primii plătesc întotdeauna o redevenţă stăpânilor pământului, dar nu au niciodată dreptul de a se căsători cu fiicele acestora.

Ceea ce ştim despre ţară şi despre oamenii care o locuiesc provine din scrierile literaţilor şi călătorilor musulmani. Ei vorbesc despre sao ca despre nişte uriaşi înzestraţi cu o forţă supraomenească, care i-ar fi alungat pe oamenii roşii mici de statură. Aceşti autohtoni s-ar fi refugiat în zone sălbatice. Este vorba despre un mit foarte răspândit în Africa occidentală.

În orice caz, sao ocupau regiunea începând din secolul al VIII-lea. În 930, Ibn Haukal îi situează la sud de lac. În 970 un manuscris le atribuie întemeierea oraşului Minntour. Puţin mai târziu, regatul Kanem, situat în mod sigur la nord de Ciad, se măreşte în timpul lui Houme (Oume) (1085–1097), care, convertit la islam, ar fi murit în timpul pelerinajului la Mecca, ca şi fiul şi succesorul său, Dunama.

Houme atrăsese la curtea sa scriitori musulmani şi realizase islamizarea regatului, structurat în unităţi puternice de tip feudal. Sunt stabilite şi respectate privilegii şi ierarhii. Supunând populaţiile vecine, Mai-ul (sau regele) le impune un tribut în recolte sau în vite. Armata este numeroasă, formată din cavaleri înarmaţi cu lănci şi soldaţi pe cămile. Atât timp cât domneşte ordinea, caravane trec spre Mediterana ori către Egipt, iar regatul prosperă.

Principalul comerţ este cel cu sclavi. Bărbaţi şi femei proveniţi din ţinuturile sudice sunt duşi spre ţările arabe. Legiuitorii islamului au hotărât că păgânii aveau dreptul să-şi vândă femeile şi copiii către musulmani, care aveau dreptul de a-i cumpăra, cu condiţia de a-i trata corespunzător.

Atunci când izbucnesc revoltele vasalilor dornici de independenţă, negustorii fac un ocol şi trec prin Tombouctou şi Hoggar.

În 1241 Dunama Dibbalemi fondează la Cairo o universitate *(medina)* pentru cei ce vor să studieze. Acelaşi Dumana îi trimite o girafă suveranului Tunisului, cel care va fi confruntat cu cruciada a opta, în care va muri Ludovic cel Sfânt.

Adevărate războaie tribale marchează secolele XIII–XV. Mai-ul Idris Katakarmali (1504–1526) restaurează imperiul, supunându-i pe bulala. La sfârşitul veacului al XVI-lea, Idris Aluma organizează al doilea imperiu, *Kanem-Bornu.*

După ce trimite o ambasadă la beiul turc din Tunis, primeşte de la acesta puşti, ceea ce îi permite să-şi instaureze autoritatea până la nord de actualul Camerun şi până la Lacul Fitri, la est. Bine echipată, armata sa asigură ordinea şi cucereşte oazele din Kaouar, garantând siguranţa drumurilor comerciale spre Tunis, Tripoli şi Cairo.

În secolul al XVIII-lea regatul este ocupat de statele haussa, iar în secolul al XIX-lea este atacat de către peuli.

Un comandant militar strălucit, El Kanemi, reuşeşte să îndepărteze pericolul. De acum încolo el, care, cu modestie, nu dorise să preia decât titlul de şeic, este cel care face şi desface sultanii. Există astfel două centre de putere: vechea dinastie, fără putere reală, şi comandantul militar, până când fiul lui El Kanemi, şeicul Omar, îl execută pe sultan în 1846, punând astfel capăt acestui regat milenar. Omar este cel care îi primeşte pe exploratorii germani Barth, Vogel, Rohlfs şi Nachtigal.

În regiune apar alte state, la fel de puţin omogene etnic, zdruncinate periodic de războaie şi revolte, care determină părţi întregi din populaţie să se refugieze.

Principatele haussa sunt formate din grupuri cu moduri de viaţă diferite şi aflate permanent în mişcare, având doar o unitate lingvistică.

Au existat câteva scrieri cu privire la istoria acestor ţări, însă toate au fost distruse la începutul secolului al XIX-lea de către cuceritorii peuli. S-a păstrat numai cronica de la Kano, scrisă în limba arabă în mod cert la început de secol al XIX-lea.

Potrivit tradiţiei, în jurul veacului al X-lea o regină daourama domnea asupra teritoriului dintre Niger şi Ciad. Se spune că era urmaşa altor nouă regine. Un monstru care devasta ţara este omorât de un vânător sosit din nord, Abu Yazid, despre care se spune că era alb. Cei doi s-au căsătorit şi au avut un fiu şi şase nepoţi, făcându-se astfel trecerea de la matriliniaritate la patriliniaritate... Cei şapte descendenţi au întemeiat cele şapte state haussa: Daoura, Kano, Gobir, Katsina, Biram, Zeg-zeg (sau Zaria) şi Rano. Şapte alte state se consideră haussa pentru că, într-un anumit moment sau în altul din istoria lor, un grup haussa a jucat un rol de prim-plan.

Despre Daoura nu se ştie practic nimic. Referitor la Kano se afirmă că, la începutul secolului al XI-lea, un anume Bagoda ar fi reunit sub autoritatea sa populaţii animiste, iar nepotul său ar fi întemeiat oraşul la începutul veacului următor.

Islamizarea datează de la sfârşitul secolului al XIV-lea şi din vremea regelui Yaji, fiind favorizată de venirea învăţaţilor şi negustorilor mandingo, dar este vorba mai ales despre convertirea prinţilor şi a câtorva notabilităţi. În secolul următor, Kano furnizează pentru Bornu, al cărui vasal este în acea perioadă, sclavii pe care îi capturează în celelalte state haussa.

La începutul veacului al XVI-lea, ţara este ocupată de către askiatul songhai Mohamed, apoi suportă dominaţia regatului Bornu, a cărui forţă se bazează pe muschetele furnizate de turci.

În primii ani ai secolului al XVII-lea o foamete provoacă moartea unei mari părţi a locuitorilor din Kano, în veacul următor revine o oarecare prosperitate, pe care peulii o distrug, ucigându-l în 1807 pe ultimul suveran din dinastia Bagoda — care se menţinuse totuşi timp de opt sute de ani!

Informaţiile referitoare la celelalte state haussa sunt încă şi mai succinte: Katsina ar fi fost întemeiat de un nepot al lui Abu Yazid, căsătorit cu fiica dinastiei domnitoare. În veacul al XIII-lea, o altă familie preia puterea, păstrând-o până în secolul al XIX-lea. În acest răstimp, Katsina s-a islamizat sub influenţa negustorilor veniţi din Mali şi care se îndreptau spre Egipt.

Ca şi în Kano, Bornu impune în Katsina un tribut anual de 100 de sclavi. Pentru a face rost de ei, diferitele principate se războiesc, însă nu pentru a institui o dominaţie politică, ci pentru a face razii şi a conduce apoi sclavii spre nord.

Fiecare dintre aceste state cunoaşte alternativ perioade de prosperitate şi momente de slăbiciune mai mult sau mai puţin totală. Totuşi nici unul nu pare să se fi îngrijorat de infiltrarea peulilor veniţi din vest.

Când aceştia devin suficient de puternici, unul dintre ei, Ousmane dan Fodio, se ridică împotriva suzeranului lui, suveranul din Gobir, apoi cucereşte, unul după altul, principatele Katsina, Zaria şi Kano, ale căror dinastii domnitoare sunt lichidate. Îi împinge pe peuli până în Noupé, spre populaţia yoruba.

Ousmane dan Fodio moare în 1818, iar pământurile sunt împărţite între fratele său Abdalaye şi nepotul său Mohamed Bello, cel care porunceşte distrugerea cronicilor haussa, aproape singurele documente scrise de africani în epoca precolonială.

Înaintarea peulilor se încheie prin cucerirea platourilor din Adamaoua de către Adama, urmaş al lui dan Fodio, care provoacă fuga disperată a tuturor locuitorilor care respingeau atât islamul, cât şi legile sale.

Renumele lui dan Fodio suscită alte ambiţii, mai ales cum este în Macina cazul lui Hamadou Sékou, care, în 1810, ocupă Djenné, Tombouctou şi îşi extinde dominaţia asupra unei părţi a populaţiei bambara. Bun organizator, el ştie să-şi creeze resurse, o administraţie şi o armată, apoi îi obligă pe peuli să se sedentarizeze. Pieţele se revigorează, regiunea devine un punct de întâlnire pentru toată Africa occidentală. În 1838, Hamadou Sékou îl primeşte la întoarcerea sa de la Mecca pe un pelerin faimos, El Hadji Omar. Toucouleur originar din Fouta Tora, acesta îl vizitase deja pe dan Fodio la Sokoto, primise la Mecca baraka sau harul de a-i învăţa pe alţii şi de a transmite secretele dobândite.

În 1848, el formează la Fouta Djalon o armată din adepţii săi, proclamă războiul sfânt şi pune stăpânire pe teritoriile riverane ale Senegalului. Este însă arestat de mica garnizoană franceză din Medine, lângă Kayes. El Hadji Omar se îndreaptă apoi spre Niger şi învinge forţele regelui bambara din Ségou. După alte confruntări, se întoarce spre Tombouctou, pe care îl ocupă şi jefuieşte, dar este în cele din urmă înfrânt în Hombori de către Balobo, un nepot al regelui din Macina.

Acest război ruinează o regiune altădată prosperă şi unde existaseră regate mari şi cu prestigiu. De altfel, acestea fuseseră create întotdeauna pe o bază feudală: suveranii lor exercitau o autoritate deplină asupra statelor lor prospere şi impuneau supunere şi tribut unor vasali pe care depărtarea îi făcea tot mai dornici de independenţă, care erau mereu gata să se desprindă, chiar cu preţul de a deveni dependenţi de un suveran vecin.

La sud de savană, în pădure şi pe coasta atlantică, nu există în vechime formaţiuni politice structurate. De fiecare dată când hegemoniile sudaneze sunt afectate de tulburări, părţi întregi din populaţie migrează. Zona împădurită serveşte drept loc refugiu pentru cei care fug din calea războaielor, a islamului, pentru cei care, spune P. Bertaux, au „un temperament animist, anarhist-ţărănesc" În acest caz, îi împing pe autohtoni, care se afundă şi mai mult în zonele nefavorabile.

Potrivit tradiţiei, populaţiile yoruba au venit din nord-est, fără îndoială din regiunea cuprinsă între Ciad şi Nil, în jurul secolului al X-lea. Au ştiut să dezvolte — fapt remarcabil, pentru că sunt singurele care au realizat acest lucru — o civilizaţie urbană pe care o putem apropia de cea a

Greciei antice. Cel mai vechi oraş este Oyo. Mai la sud, la Ife, în zona de pădure, se află oraşul sfânt, sediul conducătorilor religioşi ai populaţiei yoruba. Lista suveranilor este, desigur, mai curând legendară decât reală.

Puţini suverani par să fi murit de moarte naturală: concepţia despre o regalitate mistică şi magică interzicea suveranului să îmbătrânească ori să fie bolnav, stări ce ar fi diminuat forţa regatului. Necesara moarte a regelui ar fi realizat astfel un mecanism de echilibru politic, dispariţia sa antrenând-o pe cea a unui anumit număr de demnitari, de funcţionari, de soţii, uneori chiar şi pe cea a prinţului moştenitor. Aceste precauţii limitau prea frecventele lovituri de stat.

Eneka, un prinţ venit din Ife, ar fi supus în secolul al XII-lea o populaţie sălbatică — edo — ce trăia la sud de oraş şi fondase regatul Benin. Din Ife el a adus, se pare, tehnica şi arta bronzului, provenite fără îndoială din cultura Nok şi poate, mai îndepărtat, din civilizaţia meroitică.

Perioada de apogeu a artei din Ife este anterioară secolului al XIV-lea, iar cea din Benin, care include, în afară de obiecte din bronz, şi sculpturi în lemn şi fildeş, pare să-şi aibă începuturile la finele aceluiaşi secol, sub domnia lui Evare cel Mare.

Din 1485 Beninul intră în legătură cu Europa. Pe rând, sosesc portughezii, olandezii, francezii şi englezii, fără a mai pune la socoteală trecerile mai mult sau mai puţin numeroase ale unor danezi, spanioli, brandenburghezi. Se face comerţ cu piper, fildeş, ulei de palmier şi mai târziu cu sclavi. Regatul îşi păstrează independenţa până în 1897, dată la care este ocupat de britanici.

În decursul acestor patru sute de ani se spune că s-au succedat numai 14 suverani, îmbogăţiţi considerabil prin comerţul cu europenii, al cărui monopol îl păstrează.

Începând din secolul al XVI-lea, o anumită decădere marchează această strălucită, însă crudă civilizaţie: dinastia Obas, domnind fără să împartă puterea, nu ezită nici să-şi pedepsească, nici să-şi jertfească supuşii atunci când nu există prizonieri pe care să-i sacrifice, marile sărbători cerând, într-adevăr, numeroase victime omeneşti.

Navigând de-a lungul litoralului atlantic, portughezii descoperă coasta africană. Popor de navigatori, mult prea puţin numeros pentru a avea nevoie să emigreze, lusitanii caută escale pentru a prelua controlul drumului spre Indii şi a deturna în avantajul lor comerţul profitabil cu mărfurile de lux din Orient.

În 1485 ajung la gurile unui mare fluviu şi descoperă în curând un vast regat, Kongo. Se pare că acesta nu exista de prea multă vreme. Populaţiile care îl compun sunt de două feluri: unele, autohtone, sunt în mod sigur pigmoide (textele vechi vorbesc despre pitici cu capete mari), numite mbaka, bakke, akka, batwa etc.; celelalte sunt cuceritorii bantu, sosiţi probabil în mai multe valuri.

Termenul bantu desemnează un ansamblu lingvistic ce se întinde din sudul Camerunului în întreaga Africă centrală şi australă. Populaţiile vorbitoare ale limbilor bantu s-au format între Bénoué şi Oubangui. Este foarte dificil de spus în ce epocă au început migraţiile, care, la sosirea europenilor în Africa, nu erau încheiate. Oare aceste mişcări au îmbrăcat forma unei cuceriri brutale sau ale unei invazii lente, care i-a împins pe pigmei în regiunile cele mai neospitaliere din marea pădure ecuatorială? Fapt este că grupurile bantu — numeroase, puternice şi cunoscătoare ale tehnologiei fierului — încep să se deplaseze de-a lungul lizierei forestiere şi ajung astfel în regiunea marilor lacuri, înainte chiar de a intra în ceea ce

este astăzi pădurea gaboneză şi de a atinge malurile fluviului Congo.

Atunci când, în secolul al XIV-lea, soseşte al doilea val bantu, grupul kongo, se suprapune peste o populaţie de agricultori, la rândul lor bantu, şi formează împreună cu conducătorii lor un stat centralizat, guvernat de un monarh cu reşedinţa într-o capitală despre a cărei existenţă află portughezii. Aceştia sunt foarte bine primiţi de către „mani Kongo" Nzinga Nkuwu, care se converteşte la creştinism, împreună cu curtenii şi majoritatea demnitarilor regatului. Capitala sau Mbanza este denumită de acum înainte San Salvador.

Se instalează o colaborare care ar fi putut da roade dacă portughezii ar fi depus mai multe eforturi (s-au instalat însă în Brazilia, infinit mai bogată şi, înconjurând Africa, au ajuns până în China) şi mai ales dacă negoţul cu sclavi, după expresia lui P. Bertaux, „n-ar fi trecut sclavia de la scara familială, limitată, la scara comercială ce nu cunoaşte limite"

La sfârşitul secolului al XVI-lea, regatul se confruntă cu o nouă invazie, a populaţiei jagga, hoarde de războinici, un fel de ieniceri formaţi, se pare, în regiunea marilor lacuri, care au trecut în văile fluviilor Zambezi şi Kwango şi care, în jurul anului 1568, fondează regatele de pe Congo superior şi Ngola, pe teritoriul ndongo.

Portughezii instalează pe insula Luanda o bază pentru comerţul cu sclavi, de unde urmăresc cu atenţie (atunci când nu le incită) războaiele tribale purtate la câteva leghe de ei, pe care le alimentează traficând puşti contra sclavi.

De la sfârşitul secolului al XVII-lea, Kongo se află în declin accentuat: uneori există simultan mai mulţi regi, cu toţii creştini, dar destul de puţin fideli prescripţiilor religiei lor nominale. Pedro al V-lea, ultimul „rege catolic din Kongo şi

alte locuri", care avea şase soţii şi mai multe concubine, vede cum, la conferinţa de la Berlin (1885), ţara sa este atribuită Angolei, care devenise colonie portugheză.

După ce înconjoară Capul Bunei Speranţe (1487), lusitanii se află la intrarea într-un ocean frecventat de corăbiile arabe şi în faţa „coastei zindjilor" (adică ţara sclavilor, ceea ce spune multe despre principala „marfă" comercializată), dar unde numeroase porturi înfloritoare drenează totodată aurul, fierul şi fildeşul din interiorul continentului. Din 1506, aud vorbindu-se despre un mare regat „Ucalanga", al cărui rege poartă titlul de „Menamotapam", a cărui semnificaţie va fi cunoscută mai târziu, Mwene Mutapwa însemnând „stăpânul vasalilor supuşi prin război"

În realitate, deja nu mai este vorba despre marele imperiu pe care populaţiile venite din nord îl constituiseră pe platoul dintre Zambezi şi Limpopo, cucerindu-i pe batonga (tonga) autohtoni, mineri din regiunile aurifere.

Fortăreţele sau Zimbave (Zimbabwe), despre care exploratorii au crezut că este numele capitalei, erau deja în ruine. Fuseseră ridicate din pietre fără mortar, aveau ziduri groase, un turn de aproximativ douăzeci de metri înălţime şi erau, se pare, destinate să apere minele şi pe suveran împotriva tuturor dorinţelor provocate de metalul extras din subsol.

Care erau aceste primejdii? Fără îndoială, invaziile bantu, care, venite val după val, îi copleşeau sau îi împingeau pe aborigenii de tip hoisan; fără îndoială, raidurile ucigaşe precum cele din 1587 şi 1589, întreprinse de zimba, trib temut pentru canibalismul său, care, străbătând teritoriile Kilwa şi Mombasa, nu a fost învins, în faţa oraşului Malindi, decât cu ajutorul acordat de câteva zeci de portughezi; fără îndoială, luptele intestine dintre deţinătorul

puterii şi pe competitorii foarte numeroşi de îndată ce autoritatea slăbea, în special la moartea fiecărui suveran.

În momentul sosirii portughezilor, în locul „marelui imperiu" existau cel puţin patru regate: Monomotapa (sau Mocaranga), Quiteve, Sedanda şi Chicanga, ultimele trei fiind independente de primul.

Un secol mai târziu, Boccano adaugă la această listă regatul Beza, unde se găseşte palatul vechilor suverani. Nu ştim unde să situăm acest Beza, căci în valea fluviului Zambezi se mai află şi astăzi numeroase ruine, toate putând să fi fost capitale ale unui regat mare sau mic.

Între timp, la începutul secolului al XVI-lea, grupuri karanga i-au supus pe locuitorii din Dande, ţară a aramei şi sediu al unei culturi rafinate de ţesători şi de prelucrători de metale care îşi exportau produsele spre „Monomotapa" Locuitorii sunt descrişi ca steatopigi, aşadar ar fi fost de rasă hoisană. Nu se cunoaşte prea bine cine dintre dominanţi sau dominaţi sunt trefilatori iscusiţi şi negustori bogaţi.

În veacul al XVIII-lea, nişte războinici de temut, „rozwi", devastează şi apoi ocupă sud-estul platoului, formând regatul Butua (Butwa) al cărui conducător purta titlul de Changamera[4]

Însă ulterior (şi deja de multă vreme) suveranul din Monomotapa îşi vede în declin influenţa, care a depins mult timp de sprijinul de la Lisabona. Din cauza lăcomiei negustorilor, este nevoit să închidă minele de aur, râvnite de prea mulţi.

La începutul secolului următor, platoul şi zona litorală sunt măturate de revărsarea de neoprit a invadatorilor nguni (ngoni), dizidenţi ai revoluţiei zuluse aflate la apogeu.

[4] Sau Ciangamire, de la Cianga Amir, titlul inventat de negustorii de pe coastă.

Zuluşii şi nguni seamănă ruina şi moartea pe unde trec. Îi omoară pe bătrâni şi pe copii, îi înrolează pe tineri în armatele lor şi le dau pe tinerele femei ca soţii războinicilor. Până la cucerirea britanică, conducătorii lor domnesc ca tirani asupra populaţiilor karanga şi rozwi, terorizate. Viaţa agricolă este abandonată şi zone întinse sunt în întregime depopulate.

La zuluşi, sistemul social, dacă poate fi numit astfel, este „războiul", jaful şi supunerea totală şi absolută faţă de şef. Se estimează la un milion numărul victimelor din cei douăzeci de ani de război purtat de conducători, mai întâi Tchaka, apoi Dingaan, fratele acestuia.

Repercusiunile îndepărtate ale devastărilor nu pot fi evaluate, pentru că populaţiile terorizate au fugit disperate la vecini, semănând, la rândul lor, teroarea şi declanşând acelaşi reflex de panică.

În inima Africii, un vast ansamblu de populaţii, lubalunda, trăiesc când despărţite, când unite, când federate, când fărâmiţate.

De-abia în secolul al XIX-lea va fi cunoscut regatul numit Mwato Yamvo. Acesta era străbătut totuşi de mai bine de două secole de negustorii de sclavi, care nu ezitau să se aventureze în ţinuturi puţin ospitaliere, dar nu îşi istoriseau niciodată expediţiile. Este aproape sigur că, din secolul al XVII-lea, suveranul îşi menţine sau îşi extinde autoritatea cu ajutorul armelor de foc din comerţul cu portughezii. Această autoritate se întinde în veacul al XIX-lea şi mai mult spre sud-est, până la Lacul Moero, unde Gamitto este primit în 1841 de Mwata Kazembe.

Mai la nord, s-au constituit, cu începere din secolul al XII-lea regate destul de suprinzătoare, pentru că, fiind plurietnice (aşa cum spunem astăzi), s-au construit ca

nişte piramide culturale: la bază, primii locuitori pigmei sau pigmoizi, vânători şi culegători, la mijloc agricultori bantu, la vârf păstori hamiţi. În Uganda, în timpurile străvechi există două rase: păstorii hima şi cultivatorii bairu (sau mira). Se spune că acestea au constituit odinioară un regat puternic, Kitara (sau Kitwara), care, fragmentat, a dat naştere unor principate mai reduse, dar urmând aceeaşi schemă.

Marginea orientală a Văii Marelui Rift, de la Lacul Albert (Mobutu), la frontiera sudaneză, până la Lacul

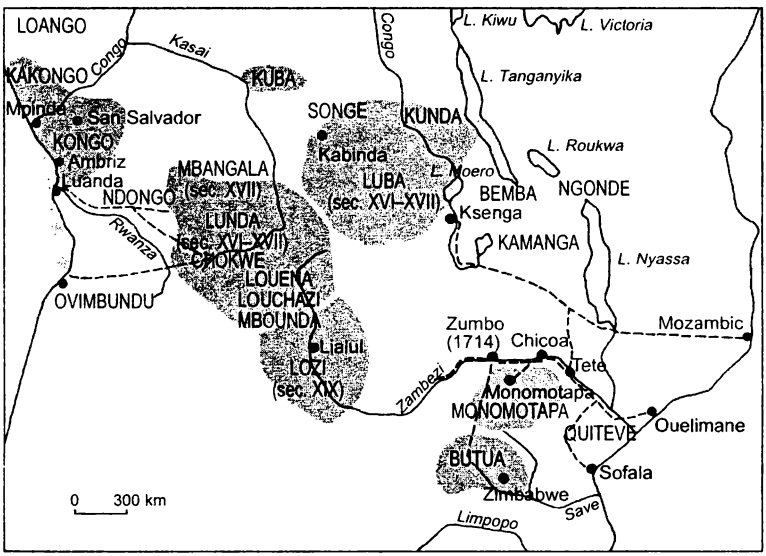

Regate şi unităţi teritoriale din savană (secolele XV–XVIII)
(După J.D. Fage, *Atlas of African History*, London, Edward Arnold Ltd. Publishers.)

Tanganyika, a fost culoarul străbătut de hamiţi în deplasarea lor de la nord la sud şi unde i-au întâlnit pe bantu, ajunşi acolo înaintea lor.

Hamiţii din Ankole, Rwanda sau Burundi au reuşit să formeze state în care populaţiile s-au constituit în caste cu statut legal şi social diferit, dar care sunt unite prin necesitatea de a se apăra împotriva ambiţiilor regatelor vecine.

Cel mai vechi centru politic a fost regatul Kitwara, a cărui dislocare a dat naştere unor regate independente, de la nord la sud: Unyoro, Ankole, Rwanda, Usindja, Urundi. Pretutindeni conducerea este asumată de crescătorii hamiţi, dar, în acelaşi timp, pretutindeni vitalitatea ţăranilor este atât de mare încât idiomul bantu se impune.

La sosirea europenilor, Uganda este guvernată de un despot foarte inteligent, Mtesa (m. 1884), care îi primeşte pe exploratorii Speke şi Baker, cărora le spune că înaintea lui domniseră 32 de suverani. Viaţa de curte prezintă în epocă mai mult decât analogii cu aceea evocată de portughezii de la curtea din Monomotapa şi despre care va fi vorba în partea a doua a paragrafului „Regalitatea sacră"

Sosirea populaţiilor pastorale, venite de pe platourile etiopiene, poate din mijlocul populaţiei galla, a bulversat ecosistemul regiunii, pentru că a fost urmată de distrugerea pădurii tropicale virgine din zona interlacustră. S-au păstrat numai nişte benzi înguste, în Rwanda.

În 1858, Burton şi Speke ajung la Lacul Tanganyika, iar Stanley şi Livingstone în Rwanda, în 1871. Începând din 1876, mai mulţi misionari explorează malurile lacului, primii dintre ei fiind masacraţi, dar în 1896 este fondată o misiune la Bujumbura. Comitetul antisclavagist german ajunge în Burundi în 1892. Începe europenizarea, deşi nu este decât protectorală şi menajează instituţiile locale.

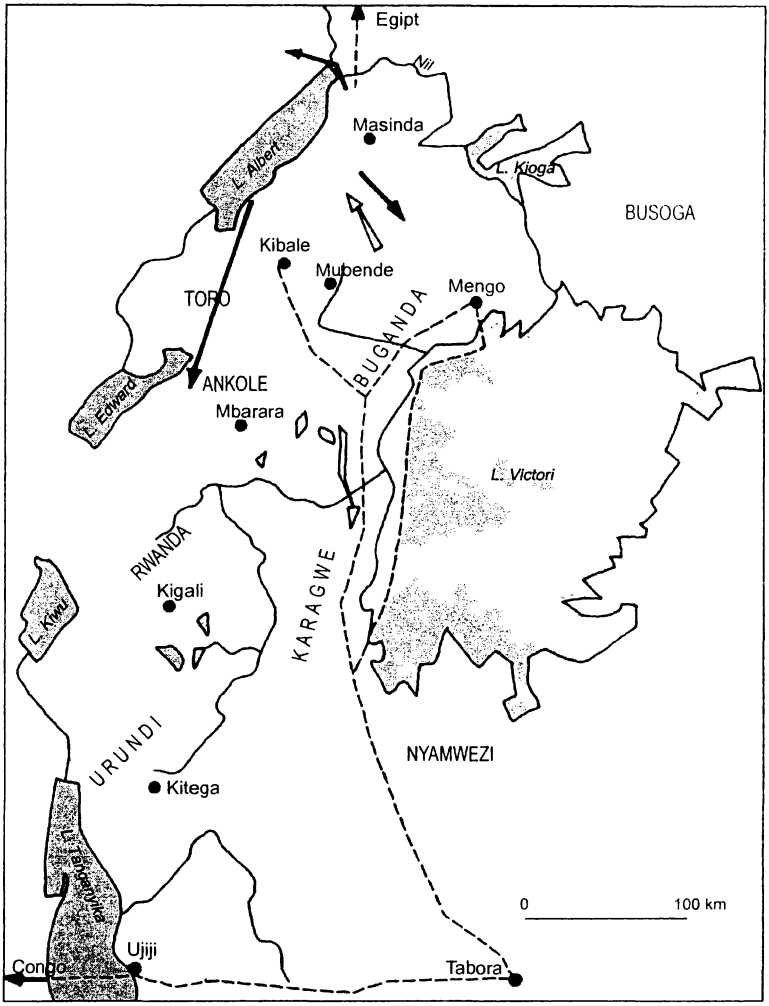

Expansiunea regatului Buganda în secolul al XIX-lea

Renaşterea regatului Bunyoro (1870-1880)

----- Rutele comerciale ale arabilor în secolul al XIX-lea

Africa: regatele interlacustre (secolul al XIX-lea)

Majoritatea populaţiilor africane nu au dezvoltat structuri de stat, ci s-au organizat în comunităţi săteşti a căror istorie se pierde în negura oralităţii.

J. Roumeguère-Eberhardt afirmă că „istoria Africii nu poate fi înţeleasă decât dacă adoptăm ca punct de plecare clanul totemic, întrucât numele muntelui totemic însoţeşte clanul în deplasările sale, ceea ce ne permite situarea acestuia la fel de bine în timp, ca şi în spaţiu" În acest fel, spune autoarea, ar putea fi găsite urmele migraţiilor, cu condiţia de a fi posibilă culegerea acestei mulţimi de informaţii din limbile indigene şi de a fi capabili să evaluăm deformările suferite de aceste limbi în contactul cu vecinii lor.

Clasificarea limbilor africane ar putea, la rândul ei, să aducă lămuriri cu privire la mişcările de populaţii şi la împrumuturile culturale reciproce. Din păcate, nu este o întreprindere simplă: dacă limbile bantu sunt destul de clar înrudite, între limbile sudano-guineene sunt mai dificil de găsit apropieri. Limbile hamite sau hamito-semitice sunt întâlnite atât în Africa, cât şi în Peninsula Arabia. Limbile care prezintă velare aspirate sunt caracteristice boşimanilor şi hotentoţilor din Africa australă.

Dacă specialiştii disting cu destulă uşurinţă aceste patru mari familii lingvistice, lucrurile se complică atunci când vrem să intrăm în detaliile celor aproximativ 1 500 de idiomuri identificate şi dintre care unele sunt utilizate doar de câteva mii de indivizi.

Unele limbi prezintă analogii cu dialectele bantu, iar altele cu cele sudaneze. Unele reprezintă o formă arhaică a unei limbi împrumutate odinioară de la gazde sau de la vecini. Altele au un sistem fonetic atât de complicat, încât nici europenii, nici africanii ce vorbesc un alt dialect nu se pot exprima corect niciodată. De asemenea, în Africa sunt

întâlnite limbaje vehiculare simplificate: diola (sau dyola) în Africa occidentală, swahili în Africa orientală şi, bineînţeles, limbile europene, care fac să evolueze limbile originare.

Limbile africane prezintă o mare bogăţie de vocabular. După cum spune L.S. Senghor, „Există zece, uneori douăzeci de cuvinte pentru a desemna un obiect, după cum îşi schimbă forma, greutatea, volumul, culoarea; la fel de multe pentru a desemna o acţiune, după cum este unică sau multiplă, slabă sau intensă, la începutul sau la sfârşitul său".

Pe plan gramatical, această bogăţie se traduce printr-o mare complexitate de forme, ce exprimă nuanţe pe care limbile europene le pot exprima, la nevoie, prin perifraze. De altfel, limbile bantu fac uz de tonuri care schimbă în unele cazuri complet sensul cuvintelor, iar această particularitate, multă vreme necunoscută călătorilor şi exploratorilor, a fost sursa a numeroase confuzii şi neînţelegeri.

Reflexe ale civilizaţiei grupurilor ce le vorbesc şi deci evoluează o dată cu ele, la rândul lor limbile zguduie din temelii societăţile şi le antrenează mai mult sau mai puţin rapid într-o spirală evolutivă.

În mod cert, există mai multe civilizaţii africane. O distincţie este imediat observabilă: în Africa neagră există vânători-culegători, păstori, cultivatori. Dar între aceste trei mari categorii şi în cadrul fiecăreia dintre ele sunt numeroase situaţiile intermediare: unii crescători de animale sunt nomazi, asemenea vânătorilor, unii cultivatori cresc animale mari, unii păstori cultivă câte ceva.

Criteriul ales

Am ales criteriul modului de viaţă mai degrabă decât pe cel al rasei întrucât conceptul de rasă şi-a pierdut din precizie în decursul anilor, apariţia unor nuanţe obligând la împărţirea la nesfârşit în subrase.

L-am preferat şi criteriului existenţei sau inexistenţei unui stat. Chiar în absenţa unui teritoriu fix, chiar şi atunci când lipsesc instituţiile pe care le considerăm caracteristice puterii, unii „conducători" nu sunt oare personificarea juridică a grupului lor, adică simbolul naţiunii lor, fie ea mare sau mică? Unele societăţi, denumite acefale, nu au oare consilii, protocoale de discuţie, de conciliere, de mobilizare civilă sau războinică? În schimb, anumiţi „regi", care deţin asupra supuşilor lor drepturi considerabile, nu au fost oare nevoiţi să ajungă la un compromis cu forţa cutumelor acestora, să le adopte limba, să recunoască sacralitatea unui „şef de teritoriu", să accepte rolul, mai

mult sau mai puţin extins, al unui sfat de ghicitori, de „şefi" de coline sau de familii, ba chiar şi de magicieni?

Bineînţeles, modul de viaţă este puternic influenţat de climă, dar nu se poate vorbi despre un determinism: este evident că nu pot fi crescute bovine în zonele infestate de musca ţeţe şi nici atât în Sahara. În afara acestor cazuri extreme, se pare că oamenii, apreciind savanele naturale, au ştiut să le amenajeze sau chiar să le creeze, pentru că sunt locuri relativ favorabile locuirii umane. În fapt, au reuşit să se stabilească aproape peste tot, dar geograful-observator consideră că vicisitudinile istorice au un rol mai important decât fertilitatea sau sărăcia solului. Pierre Gourou citează, de pildă, savanele din Kaniama, cu sol fertil şi climat convenabil şi doar 2 locuitori/km^2, în timp ce teritoriile vecine, care nu sunt mai bine dăruite de natură, sunt mai populate.

Putem constata, de asemenea, că în Africa orientală, în regiunea platourilor moderat accidentate, al căror relief nu poate constitui obstacole pentru deplasările de populaţii, există un veritabil *puzzle* de rase, care de altminteri nu coincide neapărat cu acela al limbilor vorbite.

Putem observa şi că pădurea, care foloseşte drept loc de refugiu pentru populaţiile retrase şi arhaice, poate adăposti totodată regate, precum cel al populaţiei kuba, în timp ce savana învecinată, pe celălalt mal al fluviului Kasai, este habitatul populaţiei lele, unde nu a fost instaurat nici un control politic.

În societăţile africane, ca şi în cele din lumea întreagă, se pun probleme de succesiune şi de transmitere de drepturi: permanenţa unei colectivităţi depinde de cea a teritoriului său şi, pentru că transcende durata vieţii unui om, de dobândirea statutului aferent de către un nou membru.

Atât timp cât copilul este integrat în linia de descendenţă a tatălui său, drepturile îi vin de la acesta, cu excluderea mamei sale, şi se transmit fiilor săi, cu excluderea fiicelor. Acesta este *sistemul patriliniar*, care recunoaşte totuşi cel mai adesea faptul că anumite drepturi minore provin din linia maternă.

Într-o succesiune *matriliniară*, majoritatea drepturilor asupra persoanelor şi bunurilor pe care le posedă un individ sunt moştenite de la mamă şi vor trece la fiii surorii sale.

Prin succesiune, un fiu dobândeşte statutul tatălui ori pe cel al unchiului matern. În acest ultim caz, mama este personajul important al cuplului regal sau plebeu, de vreme ce prin ea trec elementele ce fac din fiu moştenitorul fratelui ei, dar moştenitoarea sa este fiica. Autoritatea este deţinută de fratele mamei.

Caracteristicile generale

Deşi în majoritatea culturilor africane drepturile şi îndatoririle vin pe linia paternă, se echilibrează totuşi cu cele provenind din clanul matern: câteodată unul îl domină net pe celălalt, alteori cele două sisteme se întrepătrund, de pildă sângele venind de la unul şi spiritul de la celălalt, iar uneori moştenirea trece la cel de-al doilea frate născut înainte de a reveni fiului fratelui mai vârstnic sau fiului mai mare al surorii sale.

Prin căsătoria unei fete, tatăl şi rudele agnatice (pe linie paternă) renunţă la cea mai mare parte dintre drepturile asupra ei, în favoarea soţului şi a propriilor rude agnatice. Primii primesc o recompensă pentru această cedare, pentru că posteritatea femeii aparţine de acum încolo clanului

soţului ei, în regimurile patriliniare. În societăţile matriliniare, bărbatul nu are autoritate legală asupra copiilor săi; între frate şi soră există o legătură strânsă, care limitează drepturile soţului asupra soţiei, pentru care nu dă în general nici o dotă.

Căsătoria endogamă, ce are loc între membrii aceluiaşi grup, este rară în Africa neagră, unde alegerea partenerului se face în mod preferenţial, mai curând decât prescris, dintr-un grup vecin (poate înrudit, în sensul în care îl înţelegem noi, dar „străin" potrivit concepţiei africane).

Endogamia închide grupul în el însuşi şi determină aşadar ca societatea să se prezinte în unităţi juxtapuse. *Exogamia* îl deschide spre grupurile vecine. Alianţa este prin urmare liantul său.

În orice caz, anumite instituţii tind să întărească legăturile între săteni, chiar dacă aparţin unor clanuri diferite. În afara iniţierii şi a stagiului respectiv, mai mult sau mai puţin prelungit, de formare civică şi religioasă, pe lângă clasele de vârstă ce grupează fie indivizii de aceeaşi vârstă, fie pe cei născuţi din taţi ei înşişi condiscipoli, există numeroase confrerii şi grupări în care bărbaţii se reunesc în funcţie de interesele lor. Organizaţiile feminine sunt mai puţin numeroase şi mai laxe pentru că femeile sunt, de obicei, dispersate prin căsătoria intervenită la vârsta nubilă. Provenite din grupuri diferite, ele sunt întotdeauna oarecum străine în familia soţului şi aceasta chiar în regimul matriliniar. Într-adevăr, uxorilocalitatea[5] se întâlneşte rar, cel puţin după câţiva ani de uniune conjugală, tânărul soţ muncind uneori luni sau ani de zile pentru unchiul soţiei, care, în aceste sisteme, este şeful familiei.

[5] Tip de rezidenţă familială determinat de rezidenţa soţiei *(etnol.)*.

Fără să intrăm în detaliile *relaţiilor dintre membrii aceleiaşi familii*, trebuie să remarcăm faptul că, oricare ar fi regimul familiei sale, copilul îi tratează la fel pe tată şi fraţii acestuia, pe mamă şi surorile acesteia. Relaţii speciale îl leagă pe un băiat de fratele mamei sale şi de sora tatălui său. În grupurile patriliniare se pare că libertatea şi afecţiunea caracterizează raporturile dintre unchiul matern şi nepot, iar respectul şi ascultarea pe cele dintre mătuşa paternă şi fiul fratelui. În regimul matriliniar, unchiul este şeful familiei şi are mai multe drepturi asupra nepoţilor săi decât tatăl acestora, este aşadar mai onorat şi mai ascultat decât tatăl, mătuşa paternă fiind privită cu aceeaşi afecţiune ca şi tatăl, dar cu mai multă deferenţă. Se ştie că în Africa neagră diferenţa de sex instituie întotdeauna o mai mare distanţă în relaţii.

Dacă structurile sociale şi familiale prezintă atâtea variante şi chiar opoziţii, există totuşi *valori comune* pentru întregul continent, dintre care unele se regăsesc în alte locuri din lume, dar a căror combinare dă o coloraţie tipică societăţilor africane. Le regăsim în toate modurile de organizare politică.

Nicăieri societatea nu se limitează la cei vii, ci îi include şi pe cei morţi, ca şi pe copiii ce se vor naşte, asemenea imaginii copacului ce nu se limitează la trunchi, esenţial totuşi, dar care îşi înfige rădăcinile în pământul unde se odihnesc strămoşii săi şi pregăteşte prin muguri viitorul anotimpurilor următoare.

Pretutindeni *viaţa* este concepută ca un ciclu în care moartea este un avatar, un moment de oprire comparabil cu şederea seminţei în pământ. Pretutindeni cel mort devine strămoş, cu câteva excepţii: este exclus de la această calitate acela care a murit de lepră, criminalul, cel care a murit fără urmaşi sau cel care este îngropat în loc străin.

În timp ce trupul se întoarce în pământ, se consideră că o parte a constituenţilor a ceea ce putem numi sufletul defunctului rămâne lângă divinitate, iar o altă parte revine pe pământ, reîncarnându-se într-unul dintre descendenţii familiei. Astfel legătura între generaţii este evidentă: ea se manifestă atât prin *nani* dogon (copilul ce moşteneşte o parte din forţa vitală a strămoşului său, căruia de acum încolo îi va închina sacrificii), cât şi prin copilul bemba care moşteneşte temporar numele defunctului şi este desemnat prin termenul folosit în legătură cu acesta. În acest fel, după cum afirmă G. Calame-Griaule, „morţii sunt integraţi în mersul timpului şi al societăţii către supravieţuire"

Este nevoie, în plus, ca mortul să fi devenit *strămoş* şi ca dobândirea acestei demnităţi să fi fost obţinută sau cel puţin recunoscută prin rituri cutumiare. Acestea comportă diverse modalităţi de depunere a capului scheletului în coşul strămoşilor gabonezi, în ritualul lui *dama* dogon. „Ansamblul normelor care guvernează elaborarea şi conservarea noţiunii de strămoş pare", afirmă D. Zahan, „să se sprijine pe două idei de bază:

1) puritatea unui tip de om conceput de către grupul uman drept modelul social şi religios...

2) preocuparea faţă de continuitatea şi identitatea grupului uman cu el însuşi de-a lungul timpului."

Pentru ca înlănţuirea să continue este nevoie de recunoaşterea şi integrarea *copiilor* în grup. Nou-născutul anormal — în ochii grupului, şi aceasta poate pentru că este malformat sau doar pentru că s-a născut cu dinţi sau este un geamăn — este eliminat. El este înmormântat la o răscruce de drumuri, la grupurile bambara, sau depus într-un vas de lut şi abandonat pe malul unui râu, ca la populaţia venda.

În întreaga Africă un copil nu este o fiinţă omenească desăvârşită. Când ajunge la vârsta cerută de cutumă, trebuie să renunţe la viaţa infantilă, „să moară" în acest stadiu fericit, dar imperfect, pentru a renaşte la condiţia de om apt pentru viaţa socială şi pentru căsătorie. *Iniţierea*, ritual de trecere, *life crisis* cum spun britanicii, este totodată un sacrament şi o psihodramă, de vreme ce îl separă pe adolescent de familie pentru a-i permite să şi-o întemeieze pe a sa proprie.

Modalităţile iniţiatice variază, presupunând totuşi foarte des o modificare a organelor sexuale: circumcizia pentru băieţi, excizia pentru fete, iar câteodată, deşi mai rar, mutilări foarte grave: subincizia pentru primii, infibulaţia pentru celelalte. Invers, hotentoţii din Africa australă sau populaţia ganda din Uganda practică o alungire a labiilor femeilor.

Se întâmplă ca aceste transformări, despre care se crede că sunt necesare pentru procreaţie, să fie înlocuite prin incizii pe întreg corpul sau pe părţi ale acestuia, pe faţă. Este cât se poate de evident că se doreşte înscrierea pe trupul adolescentului (băiat sau fată) a semnului modificării culturale, sociale şi psihologice intervenite în perioada sau perioadele de retragere de dinainte sau de după ceremonie.

Învăţătura pe care o primeşte cu această ocazie este una concretă, dar ea dezvoltă subtilitatea pentru că îl învaţă relaţiile ce există între toate elementele lumii, între propriul corp şi Univers. Adolescentul suportă încercări adesea chinuitoare care îi verifică rezistenţa fizică şi mintală, precum şi capacitatea de supunere faţă de regulile comunităţii.

Cunoştinţele şi formarea personalităţii sunt scopul căutat pentru a-i face pe aspiranţi să acceadă la o mai

Harta politică a Africii

mare interioritate. Revelaţiile psihologice, sociale şi religioase pot avea loc într-un singur stagiu şi într-o perioadă mai mult sau mai puţin apropiată de pubertate sau cu prilejul retragerilor repartizate pe o lungă parte a existenţei, uneori a întregii vieţi, după cum este cazul la populaţiile peul sau bambara.

În sfârşit, într-un număr destul de mare de situaţii, *societăţi zise iniţiatice* sau secrete completează, specializându-le, instrucţia şi educaţia date cu ocazia circumciziei. Fiecare dintre ele presupune o gradare şi fiecare etapă este însoţită de acelaşi ritual marcând moartea într-o stare anterioară şi renaşterea într-un stadiu nou.

Se învaţă treptat că lumea este un macrocosmos şi omul un microcosmos, că, dacă se acţionează asupra unuia, se exercită o acţiune asupra celuilalt. Omul ştie, de acum înainte, că se află în centrul unui univers relaţional al cărui suveran este. Astfel, cel care accede la cel mai înalt grad al înţelepciunii este într-un fel socializat.

Principala funcţie socială a stagiilor iniţiatice este să întărească coeziunea grupului. Intraţi goi în incinta unde acestea au loc, fără nici un secret unii faţă de ceilalţi, neofiţii experimentează că nu există nici o ruşine între ei, că toţi sunt fraţi gemeni născuţi colectiv din grupul clanului. Un ritual al naşterii însoţeşte adesea în mod brutal această revelaţie.

De acum înainte, având un trecut comun, o re-naştere în comun, secretul iniţierii de păstrat, ei vor putea să îşi ceară unul altuia multe lucruri în cursul vieţii lor, aceleaşi lucruri şi aceleaşi servicii pe care le pot schimba fraţii de sânge, acolo unde această practică este cunoscută şi aplicată.

A treia şi ultima etapă, care duce la desăvârşirea fiinţei, este *moartea* sau mai exact încheierea ritualului ce

proclamă accederea defunctului la rangul de strămoş şi la care trebuie să participe grupul familial, totemic, de clan, sătesc, în funcţie de modalităţile prescrise prin tradiţie.

Raporturile omului african cu natura sunt precizate în *totemism*, sistem care proclamă, în acelaşi timp, că fiecare om se află în legătură cu un animal, dar că este altceva decât acesta: este, de pildă, un leu sau o broască ţestoasă pentru că strămoşul său a primit de la un leu sau de la o broască ţestoasă o binefacere sau i-a făcut una; poartă numele acestui „patron", îi respectă tabuul, dar este diferit de el, de vreme ce nu se poate căsători cu o fiică de leu sau de broască ţestoasă, ci trebuie să îşi caute soţie într-un alt grup, în timp ce orice animal nu se poate uni decât cu un individ din specia sa.

Totemismul african proclamă, susţine G. Calame-Griaule, participarea cosmică. Totemul este aspectul cel mai intim şi mai profund al individului, afirmă J. Roumeguère-Eberhardt, iar clanul totemic constituie unitatea de bază a societăţii africane.

Sacrificii, rugăciuni, ofrande sau libaţii sunt necesare pentru a reda forţă tuturor entităţilor supranaturale care îi înconjoară pe oameni. Ele sunt prezentate sau executate de *preoţi*, care pot fi şefii de familie, pentru ceremoniile care privesc doar grupul restrâns, sau regii sacri — mai ales la grupurile bantu —, atunci când cultul priveşte întreaga populaţie, dar ale căror puteri sunt golite de orice conţinut dacă nu sunt întărite de binecuvântările pământului, în fine specialişti la fel de diferiţi ca şi specialitatea lor. Aceasta poate fi să slujească o putere cosmică, precum Pământul, Luna, curcubeul, sau universală, precum variola, să cinstească spiritul strămoşului sau să îndrepte un necaz individual sau familial.

Riturile referitoare la forţele cosmice, de exemplu a face să cadă ploaia, sunt executate de preoţi cel mai adesea proveniţi dintre primii ocupanţi ai teritoriului şi care au fost chemaţi în această funcţie de către Transcendent, după visuri repetate şi insistente, crize nervoase sau boli inexplicabile. Câteodată au fost nevoiţi să găsească un obiect sacru pierdut la moartea predecesorului lor, alteori s-au supus divinaţiei pentru a afla în slujba cărei zeităţi urmau să se consacre. Iniţiaţi, pregătiţi, ei au devenit slujitorii acesteia, fiind ajutaţi, la nevoie, de sacrificatori, clarvăzători, posedaţi, la rândul lor solicitaţi de lumea de dincolo şi instruiţi de specialişti recunoscuţi deja.

Astfel se pot vedea în toată Africa practicieni, ghicitori, magicieni care se deplasează înconjuraţi de discipolii lor. Educaţia lor este de formă socratică. Iniţiatorul nu enunţă un corpus, ci se limitează să răspundă la întrebările neofiţilor şi să le arate maniera în care practică. Le verifică totuşi cunoştinţele despre proprietăţile medicamentoase ale plantelor sau produselor animale. Atunci când elevii se simt suficient de instruiţi, se îndepărtează de maestrul lor şi încearcă să-şi formeze propria clientelă, specializându-se mai mult sau mai puţin.

Orice *instrucţie tradiţională* africană se bazează pe aceste principii: după cum povestitorii încearcă să provoace reflecţia, să suscite curiozitatea, să dezvolte subtilitatea în spiritul ascultătorilor lor, tot astfel ei verifică exactitatea memorizării marcate prin participarea lor ritmică. Este ceea ce face mama când îşi învaţă copilul să-i vorbească limba, ceea ce face tatăl când îi transmite fiului cunoştinţele sale, ceea ce se face în societăţile zise secrete. Se afirmă că întotdeauna trebuie să se răspundă la o întrebare în aşa fel încât învăţăcelul să poată memora explicaţia furnizată, dar, orientat spre piste noi, să îşi pună probleme noi. Cunoaşterea africană este cunoaşterea

sensului lucrurilor. A-l învăţa pe altul înseamnă a trezi spiritul spre ceea ce se ţese în invizibil, înseamnă a proceda astfel încât fiecare să îşi realizeze drumul propriu şi să se dezvolte potrivit capacităţilor sale.

Conştientizarea acestor limite şi evoluţii permite înţelegerea faptului că nu orice iniţiat este neapărat un bun formator şi că, dacă reflecţia sa este scurtă, ştiinţa sa despre grup este şi ea la fel, ceea ce permite totodată să se înţeleagă de ce adevăraţii filozofi africani sunt bătrânii, aceia care au parcurs toate treptele de iniţiere, care au ştiut să păstreze secretele inavuabile, dar care au făcut ca grupul lor să profite de înţelepciunea lor.

Religiile africane tradiţionale — nu este vorba aici despre acelea importate de arabi sau de europeni — recunosc un mare zeu, creator al lumii, dar nu îi închină acestuia neapărat un cult, pentru că este resimţit adesea ca prea îndepărtat.

Pretutindeni se povesteşte despre geneza Universului şi apariţia omului: zeul acţionează singur ori este ajutat de un demiurg sau de strămoşii originari, care prezintă astfel multe dintre caracteristicile eroilor greci.

În viaţa oamenilor intervin genii (bune sau rele), spirite, forţe invizibile. Sufletele celor care nu au devenit strămoşi dau târcoale satelor, gata să-i ia cu ei pe cei care nu le-ar rezista. Strămoşii care trăiesc pe lângă divinitatea lor se pot ocupa de treburile descendenţilor, iar sacrificiile ce le sunt oferite, rugăciunile ce le sunt adresate sunt menite să-i incite să pledeze cauza donatorilor.

Spiritele care îşi fac apariţia bruscă în lumea oamenilor pot să provoace necazuri serioase, boli inexplicabile şi suferinţe. De aceea trebuie să fie întâmpinate şi să le fie canalizată activitatea: astfel, „animale" posedate de ele îşi transmit mesajul în cursul unor transe dansate; astfel

posedarea poate fi dorită, suscitată pentru ca zeul sau spiritul momentan incarnat să dea un răspuns angoasei oamenilor.

Posedarea nu este întotdeauna efemeră şi tranzitorie, ea poate fi cvasipermanentă. În acest caz, este apanajul acelora care, după o chemare şi o formare adecvate, sunt atât de sensibili la lucrurile divine, încât nu mai au nevoie de transe pentru a intra în comunicare cu zeul sau spiritul lor.

Învăţarea mistică poate fi făcută, precum la populaţia fon, într-un fel de mănăstiri sau, ca la bambara, de-a lungul întregii existenţe, prin învăţăturile primite în societăţile de iniţiere. În ambele cazuri, dar şi în majoritatea societăţilor africane, învăţarea se face în etape, fiecare dintre acestea fiind marcată printr-o ceremonie care afirmă moartea în vechiul stadiu şi renaşterea într-un om nou, mai pur, mai apt să intre în contact cu divinitatea. Ritualul este mai mult sau mai puţin realist, el utilizează întotdeauna practici care impun neofiţilor o anumită suferinţă fizică, privaţiuni, mortificări. Se crede că asceza trupului rafinează sensibilitatea spiritului şi îl orientează spre viaţa interioară.

Însă nu toţi oamenii sunt dornici sau capabili să se conformeze unui ideal atât de înalt. Există unii care, pentru a învinge angoasa bolii, morţii, sterilităţii, foametei, folosesc scurtătura întunecată a *vrăjitoriei*.

Aceeaşi cale îi atrage pe aceia care, avizi de putere, nu au nici înzestrarea nativă cerută, nici răbdarea unei ucenicii îndelungate, nici măreţia de spirit ce i-ar conduce spre lumină, dar care deţin o charismă incontestabilă şi destul de puţine scrupule pentru a nu ezita să impună teroarea şi să aducă moartea.

Este cazul să îi diferenţiem clar pe magicieni de vrăjitori. Aceştia din urmă se dedau la distrugeri şi se crede despre ei că „îşi mănâncă victimele", chiar dacă expresia este metaforică, în timp ce magicienii îi îngrijesc pe bolnavi şi luptă împotriva forţelor răului; ei sunt şi ghicitori, pentru că au nevoie să identifice demonii şi oamenii împotriva cărora trebuie să lupte. Încearcă să întreţină viaţa, să consolideze societatea şi acţionează la lumina zilei. Lumea vrăjitorilor este cea a nopţii, domeniul lor este răul. Ei încearcă să distrugă grupul înrudit ori societatea. Vrăjitorul este numit „marea noapte" de către populaţiile bambara. În orice obiect şi în orice fiinţă, spun ei, există o parte ce nu poate fi înţeleasă, refractară la a fi cunoscută, de unde posibilitatea ca oricine să fie acuzat de vrăjitorie.

Pentru că femeia este enigmatică şi impenetrabilă pentru bărbat, pentru că este legată de pământ şi de apă, pentru că este intuitivă şi şireată, în toată Africa, ea este considerată, mai mult decât bărbatul, legată de această practică distructivă, în timp ce *magicianul* este aşezat în categoria restauratorilor.

Funcţia sa principală este să lupte împotriva vrăjitorilor şi să îi distrugă, dar pentru a-şi îndeplini misiunea trebuie să îi cunoască. Această ştiinţă se dobândeşte printr-o iniţiere care îi deschide spiritul şi inteligenţa, îl învaţă manevrarea simbolurilor şi logica relaţiei fundamentale dintre fiinţe şi lucruri.

Centru spre care converg informaţiile privindu-i pe semenii săi, el este maestrul necontestat al scenei publice, pe care o ocupă cu o artă desăvârşită a spectacolului.

În vreme ce mâinile vrăjitorului sunt plasate sub semnul distrugerii şi al morţii, cele ale magicianului întrupează viaţa: mâna stângă, ce ţine leacurile de care se foloseşte pentru a vindeca, aduce umezeală şi răcoare, iar în mâna

dreaptă poartă o coadă, simbol al societăţii şi totodată al puterii.

Un alt personaj joacă un rol capital în viaţa africanilor: *ghicitorul*. Se întâmplă, de altfel, ca acelaşi om să fie şi ghicitor, şi magician. Nu ar fi posibilă dispensarea de practicarea divinaţiei nici în plan individual, nici în plan social. Ghicitorului i se cer sfaturi înainte de a întreprinde o călătorie, de a da nume unui copil, de a lua în căsătorie o femeie, precum şi atunci când trebuie fixată data unei ceremonii sau când este întemeiat un sat.

Ghicitorul trebuie să aibă capacitatea de a intra în contact cu aproapele, puterile de a sonda universul şi de a-i traduce mesajele. Şi el a suportat o ucenicie îndelungată şi aspră pe lângă un maestru încercat, dacă nu cumva a avut o revelaţie bruscă, un contact mai mult sau mai puţin oniric cu lumea morţilor. Se crede că, la apogeul artei sale, intră în contact cu spiritele care, punând stăpânire asupra locului, îi dictează oracolele.

Procedeele de divinaţie sunt extraordinar de numeroase, însă, după cum remarcă D. Zahan, se preferă acelea care implică pământul, plantele, animalele şi se neglijează modalităţile divinatorii în care intervenţia umană este slabă, precum de pildă în astrologie.

Africa tradiţională pe care o descriem aici nu a ales calea tehnicii, a mecanicii şi a ştiinţei. În cvasitotalitatea sa, ea nu a cunoscut scrisul şi a privilegiat memoria trubadurilor faţă de înregistrarea evenimentelor istorice. L.S. Senghor nu spunea oare: „Voi ceilalţi, europenii, aveţi nevoie de o mare doză de imaginaţie şi de lirism, noi, africanii, suferim de un crud deficit de logică şi de raţionalitate."

Continentul negru este *pământul artiştilor*, dar al unor artişti mai sensibili la permanenţă decât la efemer, la

colectiv decât la individual, mai interesaţi de poezia mitului decât de exactitatea istoriei. Paradoxal poate, nu există domeniu care să scape obsesiei lor de a transmite valorile pe care le slujesc, fie că este vorba despre arta cuvântului, a muzicii şi dansului sau a picturii şi sculpturii, căci, după cum spunea Keita Fodeba, „tot ceea ce e făcut de mâna omului trebuie să răspundă la nevoile cele mai imperioase ale vieţii umane, iar cea mai urgentă dintre toate nu este, oare, după darul vieţii, cea a înţelepciunii ancestrale?"

În fapt, *literatura orală* nu se separă de muzică mai mult decât aceasta de dans, iar povestitorii sunt în acelaşi timp poeţi, muzicieni şi genealogişti. Ei povestesc geneza lumii şi a grupului, cântă poeme epice şi pasiuni tandre sau violente. În acest fel, dau viaţă Istoriei, transmit tradiţiile, concepţiile religioase şi regulile morale. Ei se aşază în centrul satului sau în penumbra locului sacru.

Povestirile lor nu respectă ordinea cronologică mai mult decât legendele şi mitologiile din lumea întreagă, totuşi ele se înlănţuie, izvorând oarecum unele din altele fără a fi vreodată identice.

Memorie a grupului, ei nu sunt întotdeauna o memorie fidelă; specialişti ereditari, şi-au primit cunoştinţele de la taţii lor, îmbogăţindu-le cu experienţa proprie şi le lasă moştenire fiilor lor, fiecare lăsând deoparte, la rândul lui, unele înfrângeri puţin glorioase, perioadele triste, premărind suveranii strălucitori şi generoşi sau atitudinile nobile sau abile ale vreunui erou prestigios. Povestirile lor pot fi uşoare şi relatate cu uşurinţă ori pot fi consacrate unor „istorii foarte vechi", atunci când sunt recitate la ocazii solemne, pentru că vorbesc despre esenţa şi destinul omului, începând din trecutul îndepărtat până la viitorul incert.

În satele africane se învaţă *cântecul* şi *dansul* tot aşa cum se învaţă să se vorbească. Cântecele şi dansurile constituie un limbaj inteligibil. În ţările în care „tam-tam-ul transmite mesaje la distanţă, nu ar fi cu putinţă să se disocieze muzica şi dansul pentru că ritmurile sonore şi mişcările corpului au aceeaşi capacitate de expresie"; „tam-tam-ul şi balafonul[6]", continuă Keita Fodeba, „evocă de altfel un ritm mai profund pentru care ritmul lor nu este decât un ecou, acela al vieţii înseşi care îi determină pe bărbaţi şi pe femei să se armonizeze cu marea pulsaţie a pământului ancestral"

Nici o muzică, nici un dans nu se execută fără un motiv, dar acesta este de natură diversă: de la dansul nupţial care dimineaţa anunţă fericita consumare a căsătoriei, până la cultele ce exprimă relaţiile dintre oameni, cosmos şi zei.

Anumite melopei cântate, anumite ritmuri sunt menite să trezească ori să liniştească spiritele, să-i cheme pe strămoşi ori să-i trimită înapoi în lumea lor. Sunete impetuoase încearcă să însufleţească energiile celor care pleacă la vânătoare sau la război, să domine neliniştile candidaţilor la iniţiere, să celebreze curajul băieţilor circumcişi şi al fetelor excizate, pe care dansul îi face să uite suferinţa. Muzici obsedante vor să facă să se întrupeze într-unul dintre adepţi un zeu sau un spirit care, prin el şi prin dansul lui, îi va transmite mesajul.

Printr-o reţea mai mult sau mai puţin complicată de paşi şi de gesturi, dansatorul îl conjură pe zeul invocat sau evocat, îi mulţumeşte pentru o binefacere sau îi adresează o rugăminte.

Dinamismului gândirii îi corespunde acela al dansului, a cărui forţă evocatoare îi permite acestei gândiri să

[6] Balafon — instrument muzical african de percuţie.

transceandă lumea corpurilor. Dansul este un limbaj căruia publicul trebuie să-i desprindă semnificaţia, care este întotdeauna simbolică şi adesea complexă, pentru că utilizează ritmuri, mişcări, dar şi costume, măşti, forme şi culori. Stabilind un contact între dansatori şi spectatori, el se exprimă simultan în mai multe registre: unele sunt accesibile tuturor, altele, mai ezoterice, doar iniţiaţilor, chiar acelora care au ajuns la un stadiu înalt de înţelepciune.

Artele plastice nu sunt mai puţin răspândite. Le întâlnim în toată Africa neagră. Operele cele mai vechi, înregistrate până în prezent, sunt obiecte aparţinând civilizaţiei *Nok* (Nigeria septentrională): obiecte din *lut ars* ce coboară până în a doua jumătate a mileniului I î.Hr., într-un stil realist şi de o frumoasă factură, vase, arse probabil la foc direct (ceea ce le explică fragilitatea) şi paruri de bronz datorate populaţiei sao, care, în delta Chari, în Ciad, a trăit în pace din secolul al X-lea până în veacul al XIII-lea.

Stăpânirea de către aceşti sao a tehnologiei de turnare a bronzului *à cire perdue* şi fineţea decoraţiilor presupun un îndelungat trecut de orfevrerie, ceea ce acreditează şi mai mult ipoteza populării acestei părţi din Africa, ce merge din Sudan până în Nigeria, de valuri succesive de imigranţi veniţi din Meroe după ce oraşul a fost atacat şi distrus de Ezanas în jurul anului 320.

După dispariţia populaţiei sao în secolul al XVI-lea, tehnica de prelucrare a bronzului *à cire perdue* reapare la Ife în veacul al XI-lea, apoi, două sute de ani mai târziu, în Benin, unde se dezvoltă o veritabilă artă de curte. Aceasta cunoaşte o extindere considerabilă atunci când bronzul este adus de navele străine în mari cantităţi, dar este atestată şi admirată de primii exploratori.

În Zimbabwe, în regatul Monomotapa (Mwene Mutapwa) s-au găsit schelete înmormântate cu plăci fin

cizelate, brăţări şi perle din aur. Aici se practica aşadar *orfevreria*, în timp ce utilizarea fierului era încă limitată la nord de fluviul Congo, de unde va coborî foarte lent, fără să apară tehnici metalurgice foarte elaborate...

Fierarul este Stăpânul focului, crearea forjei prelungind descoperirea acestuia. Munca sa este văzută ca o împreunare, iar curgerea fierului ca o naştere. În Angola cuptorul are o formă feminină, este chiar dotat cu sâni din argilă, ciocănirea fierului cu barosul fiind concepută drept absolut masculină. Operele realizate de fierar sunt marcate de aceeaşi ambivalenţă. În Africa, la fel ca şi în aria noastră culturală, ar exista un meşteşug al răului şi un meşteşug al binelui.

Însă meşteşugarul african nu prelucrează doar metalul. Aproape pretutindeni el sculptează în lemn, execută măşti, concepe arta statuară, chiar dacă operele sale sunt consacrate de tehnicienii vieţii spirituale.

Frumuseţea se diferenţiază cu greu de tehnică şi de muncă, totuşi, după cum scrie L.S. Senghor, „ea nu este divertisment, nici ornament care se adaugă la obiect şi îi conferă eficacitatea"

Sculptura africană nu reprezintă decât arareori realitatea: artistul african împrumută elemente din natură, însă le combină, nerefuzând nici o redundanţă, potrivit canoanelor foarte stricte care exprimă credinţa grupului şi misticismul său.

Opera de artă este înţelepciune activă, iar misiunea sa este una educativă. Cu toate acestea, fiecare ia din ea ceea ce este capabil să înţeleagă, pătrunzând mai mult sau mai puţin complexitatea simbolurilor utilizate, rămânând la nivelul reprezentării, recunoscând un episod sau altul al mitului ori asociindu-se forţelor supranaturale puse în joc.

Ceea ce occidentalii au luat drept reprezentări figurative de regi sau de regine, tronuri, vase decorate, stâlpi ornaţi, măşti colorate, fresce relatând vreun eveniment real sau legendar nu sunt, în realitate, decât obiecte religioase menite să pună în relaţie oamenii şi lumea strămoşilor — magică sau nu —, să transmită solicitările unora, protecţia altora sau instrucţiunile lor pentru ca descendenţilor să le meargă mai bine.

Dimensiunea estetică este una adăugată, ea nu garantează efectul, adesea considerat magic, atunci când obiectul rar este privit ca fetiş — pentru că este sacralizat —, capabil, el singur, să farmece ori să protejeze.

Nu ştim ce semnifică *picturile* rupestre din Tassili; dimpotrivă, J. Roumeguère-Eberhardt afirmă că multe grote pictate din Africa australă sunt locuri de iniţiere şi desenele întâlnite sunt semne şi simboluri ale secretelor relevate aici. La fel este situaţia şi în teritoriul dogon (în Mali), unde M. Griaule şi G. Dieterlen au evidenţiat atât de multe reprezentări figurative, observând că acestea trebuie să fi fost refăcute sau reîmprospătate cu ocazia ceremoniilor.

Artistul african, ca toţi confraţii săi, vrea să creeze un suport valabil pentru contemplaţie, dar, complet cufundat în societatea sa şi impregnat de valorile acesteia, el invocă, înainte de toate, forţa vitală a strămoşilor pentru binele întregului grup.

Apreciind estetica unei sculpturi africane, compoziţia unei fresce, suntem asiguraţi că o interpretăm greşit, pentru că, după expresia lui R. Debray, „ca şi spiritualitatea, orice artă este locală", iar dacă trece frontierele, în ce stare o face?

Noţiunea de popor nu apare deloc în Africa, un grup african nu se defineşte prin limba sa: pigmeii vorbesc

limba vecinilor lor bantu, tutsi din Rwanda folosesc limba populaţiei hutu etc.

El nu se defineşte întotdeauna printr-un strămoş comun, prin obiceiuri comune sau prin recunoaşterea unei autorităţi comune; astfel, grupurile ngombe (în jur de 150 000 de persoane) nu au în comun nici o autoritate, nici o instituţie.

Unele popoare au dispărut, altele s-au născut din voinţa unui conducător foarte dinamic şi bun organizator. Populaţiile yeke, venite de la sud de Lacul Victoria în Katanga şi organizate de msiri, par să dorească să supravieţuiască peste timp. În Uganda, o minoritate nilotică a reuşit să integreze popoarele în care s-a implantat. În schimb, în Mali, un grup bambara care s-a convertit la islam a devenit marka.

În ciuda acestor caractere comune, apar diferenţe considerabile, care disting între ele societăţile africane. Nu vom putea decât să le citãm pe cele mai importante şi să prezentăm câteva exemple semnificative.

I. Vânătorii-culegători

În Africa există două populaţii de vânători-culegători: pigmeii — al căror nume vine de la cuvântul grecesc ce înseamnă „măsură de un cot" — şi boşimanii sau buşmanii, al căror nume, dat de către olandezi, înseamnă „oamenii tufişurilor", cei care trăiesc în savană *(bushveld)*. Cultura unora este totuşi ireductibilă la a celorlalţi, deşi ambele sunt popoare foarte vechi.

Pigmeii. Pierre Gourou afirmă despre pigmei că, în ciuda vitalităţii lor, sunt nişte relicve atât rasiale, cât şi cul-

turale. Se crede că habitatul lor primitiv era mult mai vast şi probabil mai puţin ostil decât pădurea în care sunt întâlniţi astăzi. Numeroşi cercetători consideră că pigmeii ar fi populat savanele umede sau pădurile rare şi n-ar fi pătruns în zona ecuatorială decât împinşi de valurile bantu.

La adevăraţii pigmei, bărbaţii nu depăşesc 1,50 m, iar femeile au în medie 1,30 m. Pielea lor este brun-galbenă, părul creţ, pilozitatea mai accentuată decât la negrii înalţi cu care se învecinează. Capul este rotunjit, fruntea bombată, ochii sunt adânciţi în orbite, iar buzele nu sunt eversate. Nasul este foarte lat şi bărbia este adesea retrasă. Corpul este scurt şi îndesat, iar membrele inferioare sunt destul de scurte, deosebindu-se din nou de negri, care au picioare lungi.

Alte caractere fiziologice îi diferenţiază de vecinii lor, remarcându-se în special grupa sangvină a pigmeilor printr-o scădere a incidenţei grupei 0. Dar există astăzi 50 000 de pigmei de rasă pură? Se pare că a avut loc un metisaj masiv cu populaţia bantu, a cărei limbă a fost adoptată de oamenii scunzi — care, de altfel, vorbesc de multe ori forme arhaice ale acestor limbi, ceea ce demonstrează vechimea acestui „împrumut"

Astfel, grupurile twa din Rwanda vorbesc o formă veche a limbii rundi, moartă de mult timp deja. Iar idiomul populaţiei kango este bira, deşi acesta nu se mai vorbeşte în grupurile bira.

Pigmeii sunt răspândiţi pe un teritoriu imens (450 000 km^2). Numărul metişilor denumiţi pigmoizi este imposibil de cunoscut; lui Pierre Gourou i se pare chiar considerabil.

Specialiştii disting trei grupe:

— pigmeii din Ituri trăiesc în nord-estul pădurii congoleze (Akka, Mbouti, Kango, Efe);

— pigmeii din centru trăiesc pe râurile Sangha şi Oubangui;

— cei din Gabon trăiesc printre populaţiile de pe fluviul Ogooué.

Cu toţii trăiesc din vânat şi din cules, prima dintre aceste activităţi fiind apanajul bărbaţilor, a doua fiind rezervată femeilor.

Bărbatul îşi fabrică armele: un arc mic, confecţionat dintr-o ramură decojită şi curbată la foc, săgeţi cu vârfuri de lemn otrăvite şi aripi făcute dintr-o frunză. El pregăteşte pieile bătându-le cu un mai din colţ de elefant. Din lemn face o piuă ce serveşte la zdrobirea cărnii şi tuberculilor. Îşi confecţionează pipa dintr-o nervură de rafie. Toate obiectele de folosinţă sunt uşor de înlocuit, iar cele din metal sau din lut ars sunt obţinute de la vecinii negri în schimbul vânatului.

Femeile, împingându-şi copiii în faţă, pleacă în pădure în fiecare dimineaţă, după ridicarea ceţii. Cu ajutorul unui băţ, scormonesc în pământ pentru a scoate tuberculii. Adună melci, crabi, raci, termite, omizi şi şerpi şi pun totul în coşul pe care îl poartă în spate, susţinut de o legătură frontală. Femeile adună mierea albinelor de pământ, în vreme ce bărbaţii o culeg pe cea din stupii construiţi în copaci.

După ce au epuizat resursele teritoriului, pigmeii se deplasează puţin mai departe, fără a încălca domeniul grupurilor vecine, dar totuşi îndepărtate. Femeile construiesc atunci noi colibe cu armătură din lemn îndoit şi acoperiş din frunze mari suprapuse.

Pigmeii veritabili nu cunosc nici bijuterii, nici scarificări. Îmbrăcămintea este redusă: în cazul bărbaţilor, o bandă de scoarţă petrecută printre picioare, iar la femei, două buchete de frunze atârnate la centură.

Căsătoria se practică în modul cel mai simplu, prin schimbul de femei între două clanuri şi, bineînţeles, fără plata unei dote. Drepturile sunt egale între sexe, deşi există o uşoară preeminenţă a bărbatului, responsabil cu vânătoarea individuală sau colectivă, ocupaţie nobilă, ce procură hrana „bogată".

Până în ce punct practicile religioase ale pigmeilor sunt originale, în ce măsură împrumută de la negrii înalţi din pădure? Este recunoscut un zeu creator, dar nu i se închină nici un cult: numai în Ituri se oferă divinităţilor o parte din vânat, însoţind acest sacrificiu cu o frază rituală.

Sunt cunoscute aproape peste tot apartenenţa totemică şi credinţele într-o reîncarnare *post mortem* a unei părţi din sufletul unui defunct în animal-totem şi a celeilalte părţi într-un copil din grup. Spiritul fiind legat de respiraţie, această reîncarnare se poate face prin ultima suflare primită de fiul cel mai vârstnic aplecat deasupra muribundului.

Pigmeii din Gabon cunosc câteva spirite ale naturii, dar nu le închină un cult; în Ituri vânătorul este asistat, se pare, de o divinitate a savanei.

Iniţierea adolescenţilor asociază o mare vânătoare, periculoasă, cu o pândă, pe care instrumentele de suflat rituale o fac înfricoşătoare. Vânătorile de elefanţi sunt sprijinite de către femei, care dansează toată noaptea din ajun, pentru a îndepărta primejdiile unei operaţii atât de dificile: într-adevăr, pigmeii nu folosesc capcane şi atacă pahidermul cu suliţa sau cu harpoane cu ghimpi.

Sunt cunoscute obiceiuri magice, ca şi cultul strămoşilor, fără să putem şti dacă nu este vorba despre practici de împrumut.

Boşimanii. Boşimanii trăiesc astăzi în zona semideşertică din Kalahari (700 000 km^2), la o altitudine ce se apropie de 1 000 m, împărţită între Botswana, Namibia şi Angola.

Pierre Gourou este convins că regiunea oferă în cantitate suficientă o varietate destul de mare de vegetale comestibile şi de animale mici — vânatul mare fiind mai rar — pentru a hrăni aproximativ 60 000 de boşimani, care, de altminteri, nu par în declin demografic.

Aceşti boşimani ocupau în mod cert o mare parte a Africii australe înainte de sosirea populaţiilor bantu, care le-au alungat. Autorii portughezi din secolele XVI–XVIII amintesc despre bărbaţi şi femei *mal aproporcionados*, cu pielea destul de deschisă, care aveau o coadă asemenea oilor (trăsătură care aminteşte steatopigia populaţiei hoisane) şi care vorbeau o limbă cu sunete velare aspirate; se spune că trăiau într-o ţară vasală la început faţă de „Monomotapa" (Mwene Mutapwa), apoi faţă de Changamera, duşman al primului. Aceşti oameni, despre care putem crede că erau boşimani sau hotentoţi, trăiau deci în regiunea Danda, între Zambezi la nord, Musengezi la est, Unminati la vest. Acolo exista o cultură rafinată a aramei, fără să ştim cui anume să atribuim această tehnică: boşimanilor sau populaţiei karanga, sosită în secolul al XV-lea?

Bărbaţii au în jur de 1,58 m, iar femeile ceva mai puţin. Şi unii şi ceilalţi au un ten a cărui culoare aminteşte de pielea argăsită, ochii negri, corpul fără păr, părul negru. Ochii adesea mongolici, pometii proeminenţi, o brahicefalie destul de frecventă îi apropie de rasele galbene. În sfârşit, se observă la boşimani o mare proporţie a grupei sangvine B.

Femeile prezintă o steatopigie destul de accentuată şi o macronimfie, particularităţi ce se regăsesc la hotentoţi.

Aceşti boşimani trăiesc în hoarde restrânse, de 50 până la 100 de indivizi, fiecare grup adunând câteva familii patriliniare. La nord de Kalahari sunt întâlniţi kung, heikum, auen; în centru se află narou, hukwe, galikwe, heichware, iar în sud nu mai există astăzi boşimani.

Conducătorul unui grup este ereditar, dar puterile sale se limitează la organizarea vânătorii şi asigurarea păcii; el trebuie să cunoască perfect ţinutul şi mai ales punctele de apă, pentru că uneori este nevoie, pentru a găsi apă, să fie înfipte tuburi la 3 m adâncime, fiind deci absolut necesar să se ştie exact în ce punct trebuie făcut acest lucru.

Bărbaţii şi femeile colaborează pentru a asigura subzistenţa familiei: bărbaţii vânează, dar nu au întotdeauna succes. Vânatul cel mai căutat este antilopa mare, care este rară.

Boşimanul foloseşte un arc scurt şi săgeţi otrăvite şi, uneori, urmăreşte animalul rănit la mari distanţe. Carnea este împărţită între toţi, după reguli foarte stricte. Cea mai mare parte a hranei este asigurată de femeile care recoltează tuberculi comestibili, fructe şi mai ales un fel de pepeni a căror pulpă apoasă le permite să se lipsească de apă pentru câtva timp. Ele prind şi animale mici: şopârle, furnici, broaşte... Cel care găseşte un stup îl însemnează pentru că este vorba despre un aliment preţios.

Atunci când seceta se agravează, este posibil să fie nevoiţi să-şi părăsească teritoriului obişnuit şi recunoscut. În astfel de cazuri s-ar putea să-i abandoneze într-un desiş pe bătrânii bolnavi care nu mai pot continua deplasarea.

Boşimanii nu cunosc olăritul. În prezent utilizează recipiente de recuperare, iar în trecut foloseau cojile de ouă de struţ.

Pe lângă un acoperământ (altădată din piele) al organelor genitale şi numeroasele bijuterii-talisman din coji de ouă, din sticlă sau din aramă de import, bărbaţii, ca şi femeile, îşi aşază pe umeri o capă pentru a se apăra de frigul nocturn, atunci când se înghesuie iarna în jurul focului într-o groapă făcută în nisip.

La boşimani nu se practică un cult al strămoşilor, dar există credinţa în supravieţuirea sufletului, în existenţa unui mare zeu şi în spiritele vânătorii sau ale savanei, ce apar sub forma unor animale mici. Un demiurg care şi-a aruncat sandalele pe cer a creat astfel luna; el poate transforma oamenii în animale sau plante. Tot el supraveghează iniţierea băieţilor, practică ce face introducerea în tehnicile şi primejdiile vânătorii.

Astrele sunt invocate pentru a se obţine vânat şi hrană din abundenţă. Spiritele răufăcătoare ale furtunii, tunetului, fulgerelor, strigoilor sunt temute la fel de mult ca şi la populaţia damara. Vindecătorii îi masează pe bolnavi în timpul transelor şi alungă bolile prin intermediul dansurilor, cântecelor şi strigătelor.

Mii de picturi şi de gravuri sunt atribuite boşimanilor. Unele dintre ele sunt contemporane cu ultima vârstă a pietrei în sudul Africii, pentru că au fost descoperite în asociere cu schelete din această epocă. Altele sunt aproape contemporane cu noi: la sfârşitul secolului al XIX-lea au fost realizate fresce policrome cu aceleaşi minerale pisate de strămoşii lor, reprezentând aceleaşi scene de vânătoare şi de luptă.

Aceste scene şi tehnici amintesc în asemenea măsură de gravurile rupestre din Sahara sau de cele ale artei franco-cantabrice, încât au provocat numeroase supoziţii cu privire la originea boşimanilor: sunt originari din Africa? Provin din regiunea considerată drept teatrul hominizării şi

descind aşadar din omul de Boskop? Au populat pe scară aşa de largă Africa încât ei ar fi acei oameni de talie mică pe care nasamonienii i-au întâlnit în expediţia lor spre Niger? S-au refugiat în locuri greu accesibile şi ar fi aşadar acei „pitici" pe care dogonii pretind că i-au întâlnit când au ajuns la falezele din Bandiagara unde locuiesc astăzi? O parte a lor a trecut în Spania, în vreme ce o alta cobora spre sud?

II. Păstorii nomazi

Hotentoţii. Înrudirea dintre hotentoţi şi boşimani este indiscutabilă. Ea este evidentă în limba cu velare aspirate a ambelor populaţii şi apare şi în alte particularităţi: chiar dacă hotentoţii sunt mai înalţi decât boşimanii, au aceeaşi nuanţă a pielii ca şi aceştia, aceeaşi steatopigie, aceeaşi macronimfie.

Cu toate acestea, în momentul descoperirii Africii centrale, ca şi astăzi, modul de viaţă al hotentoţilor era fundamental diferit de cel al boşimanilor. Primii trăiau — şi trăiesc încă, în locurile în care au reuşit să conserve unele tradiţii — din creşterea bovinelor. Altădată deţineau oi cu cozi mari, dar niciodată capre, animale pe care le consideră specifice cultivatorilor, prin urmare demne de dispreţ.

Relaţiile dintre păstorii hotentoţi şi animalele lor sunt foarte apropiate: seara acestea sunt adunate în centrul taberelor înconjurate de garduri din arbuşti ţepoşi. Laptele lor, consumat covăsit, formează baza alimentaţiei cotidiene, iar untul este un produs cosmetic indispensabil. Totuşi, spre deosebire de crescătorii bantu, femeile sunt cele care practică mulsul.

Practica vânătorii este aproape abandonată. Altădată se practica la fel ca la boşimani, cu ajutorul aceloraşi instrumente, arcul mic şi săgeţile otrăvite.

De la o populaţie care locuia odinioară în întreg sudul continentului, dar a cărei densitate era atunci atât de slabă încât acesta a părut nelocuit primilor colonişti europeni, nu mai rămân astăzi decât câteva grupuri nama, korama şi griqua, dar atât de puternic metisate, încât sunt numite bastarde.

Organizarea lor socială, astăzi aproape distrusă, este patriliniară şi fiecare familie extinsă are un şef care, de altfel, discută problemele importante cu toţi bărbaţii din grup. Clanurile nu regăsesc o oarecare vitalitate decât cu prilejul reunirii celor câtorva familii care le compun. Şeful celui mai vechi clan este considerat şeful tribului. Ceilalţi şefi sunt sfetnicii săi. Membrii cei mai bătrâni din fiecare clan rămân, în general, alături de el, în timp ce ceilalţi sunt nomazi.

Ierarhia bazată pe vârstă este strictă, puterile sunt reduse, dar importante şi se referă la terenurile de păşunat şi ochiurile de apă.

Familiile sunt teoretic poligame, dar poligamia este în realitate rezervată aproape numai şefilor. Rezidenţa este viriloca1ă.

Iniţierile adolescenţilor, care includeau ritualuri importante — evocate de unii călători europeni din secolele XVIII–XIX —, şi-au pierdut astăzi aproape orice importanţă. Se pare totuşi că subzistă numeroase ritualuri de purificare, în special cele ale tinerelor fete, la pubertate, ale văduvilor şi văduvelor. În absenţa acestor lustraţii, sângele, ca şi moartea, ar risca să polueze vitele şi deci întreaga societate.

Înţelegem, de altfel, importanţa abluţiunilor şi, în general, a apei la o populaţie al cărei mediu de viaţă este suficient de arid pentru ca aprovizionarea să fie o preocupare permanentă, iar ceremoniile de provocare a ploii să necesite sacrificii importante şi mai ales jertfirea oilor gestante.

În prezent, hotentoţii, al căror număr nu pare a fi cunoscut nici măcar cu aproximaţie, nu practică ritualurile tradiţionale decât în locurile în care nu au fost urmăriţi de „civilizaţie": o mare parte a lor (în Namibia, care poartă numele celui mai mare grup al lor) s-au pus în slujba crescătorilor de oi karakul. Vecinii lor damara, care vorbesc aceeaşi limbă, dar sunt de rasă neagră, au făcut acelaşi lucru.

Hotentoţii cunosc un zeu suprem, Tsui Goab, care porunceşte furtunii şi ploilor. Korana cred că el ar fi creat lumea. Pentru nama, el se identifică cu primul strămoş şi cultul său este absorbit de cel al spiritului morţilor. Un demiurg, Hertsi Eibib, este al doilea personaj important al panteonului. Se pare că acesta a fost împrumutat de la boşimani şi se crede că este marele copac ce trăieşte în savană. Triumfă asupra monştrilor, poate să moară, dar renaşte întotdeauna. Poartă noroc vânătorilor, este foarte iubit şi i se aduc ofrande depuse pe grămezi de pietre, care, simbolizând mormântul, sunt altarele sale. Este încă cinstită luna, asociată cu apropierea morţii şi, bineînţeles, se practică magia şi vrăjitoria, ca peste tot, chiar dacă a fost adoptată o religie importată.

Hotentoţii şi vecinii lor din nord, herero, sunt păstori „puri" şi prezintă trăsăturile caracteristice ale civilizaţiei pastorale, întâlnite la populaţiile tutsi din Rwanda, hima din Burundi, masai din Kenya, peul din Sudanul occidental.

Cu toţii iubesc animalele, pe care le îngrijesc, le purifică şi le împodobesc ca pe nişte fiinţe umane. Nu le omoară

decât ca victime pentru sacrificii majore, nu le vând decât în caz de mare nevoie, le folosesc pentru a plăti dotele. Se hrănesc cu lapte; cu ajutorul unei tije de trestie ascuţite, unii prelevă puţin sânge din vena jugulară şi îşi completează astfel alimentaţia. Acordă o foarte mică importanţă produselor agricole, cu toate că, în anumite grupuri, femeile cultivă câmpuri de mici dimensiuni. Folosesc baliga şi urina pentru purificările rituale şi întreţin un foc permanent în Kraal, care este sălaşul păstorilor din toată Africa orientală. Sunt mai mult transhumanţi decât nomazi şi revin periodic în satele lor, atunci când acestea există (peulii nu au nici case, nici măcar corturi). La pedi, din Transvaal, şeful este îngropat în pielea unui bou recent omorât. Despre acest animal se spune că este „un zeu cu botul umed"

Herero. Colonizarea germană a plasat grupurile herero în rezervaţii; ele vorbesc o limbă bantu, deşi tradiţiile lor amintesc despre o origine orientală. Se pare că sfârşitul traseului lor a putut fi reconstituit pornind din nordul Rhodesiei până în Cunene, prin sudul Angolei. În cursul acestei migraţii, trebuie să se fi amestecat cu populaţiile în mijlocul cărora ajungeau.

Din punct de vedere fizic, sunt înalţi, bine clădiţi, cu trăsături regulate şi o înfăţişare plăcută. Femeile sunt învestmântate cu fâşii subţiri de piele ce cad în franjuri de-a lungul coapselor, poartă podoabe grele din fier, alamă sau perle. Bărbaţii şi femeile îşi împletesc părul, pe care îl fac să stea ţeapăn printr-un amestec de grăsime şi argilă.

În sat, colibele femeilor sunt amplasate în hemiciclul nordic (nordul este direcţia lumii inferioare), iar cele ale bărbaţilor în hemiciclul sudic. La est se găseşte locuinţa

şefului, în faţa căreia arde focul sacru, întreţinut de fiica sa.

Din această trăsătură reiese dualismul din viaţa socială şi religioasă a populaţiei herero, dualism caracterizat prin opoziţiile nord/sud, est/vest, femei/bărbaţi. Fiecare herero aparţine unui grup matriarhal eanda şi unui grup patriarhal oruzo. Eanda este, în primul rând, o legătură socială, oruzo este o grupare religioasă, dar şi o unitate locală, în care femeia intră prin căsătorie. Divizarea între eanda şi oruzo joacă un rol important în moşteniri, pentru că bărbaţii şi femeile deţin animale. Bărbatul veghează ca bunul său să treacă la cineva cu acelaşi oruzo şi aceeaşi eanda, cel mai adesea fratele născut imediat după el din acelaşi tată şi aceeaşi mamă. În ce priveşte şefia, ea trece la fiul fiicei şefului sau la unul dintre fraţii săi mai mici.

Căsătoria se încheie cel mai adesea între veri încrucişaţi, astfel încât fratele mamei este, în general, socrul prezumtiv.

Mitologia valorizează un strămoş primitiv şi nu un zeu suprem din cer. Credinţele populaţiilor herero manifestă dualismul prezent în societatea lor, pentru că, dacă cultul focului îi apropie de civilizaţiile pastorale din nord-estul Africii, cultul strămoşilor îi apropie de populaţiile din sudul Angolei şi în special de ambo (sau ovambo).

Păstorii peuli. Înainte de a-i menţiona pe crescătorii agricultori ce ocupă vaste teritorii în Africa, trebuie să analizăm cultura peulilor şi societăţile de la marginile Sahelului.

Trăind în vecinătatea unor populaţii negre şi albe diverse, peulii se desfăşoară pe întreaga zonă saheliană occidentală, din Senegal până în Camerun. Îşi însoţesc turmele spre nord pentru a profita de ploi, revenind în sud în anotimpul secetos.

În timpul migraţiilor, „peulii duc", scrie Pierre Gourou, „o viaţă foarte precară, cu îmbrăcăminte redusă la minimum, fără case sau corturi (se doarme sub cerul liber, fără altă apărare decât un gard de arbust ţepos care ţine hienele departe)"

Cu toate acestea, convertiţi la islam, peulii s-au organizat începînd din secolul al XVIII-lea şi ardoarea lor faţă de războiul sfânt le-a permis să se impună, constituind state care cel mai adesea nu le-au supravieţuit fondatorilor lor. Din aceste întreprinderi unele grupuri au păstrat obiceiul de a trăi în sate: de exemplu, în Sena (la est de falezele dogon), în Guineea-Bissau ori în Macina (delta interioară a Nigerului). Totuşi turmele transhumează împreună cu păstorii lor, ajungând uneori la peste 100 km de păşunile lor din anotimpul ploios.

Bororo din Nigerul central sunt o minoritate în vastul grup peul, dar cu toate acestea sunt mândri că şi-au păstrat tradiţiile, toate tradiţiile. „Este calea ce trebuie urmată", spun ei. Nu vor să cultive nimic, mulţi au chiar interdicţia de a vâna, nu fabrică nici măcar arcurile de care se folosesc pentru a-i îndepărta pe şacali. De aceea depind de populaţiile haussa sau buzu pentru uneltele din fier şi din lemn. Nu ştiu nici măcar să argăsească pieile, dar sunt pricepuţi la împletituri. Nici astăzi nu au corturi, nu au nici un fel de adăpost, trăiesc din laptele vacilor şi îşi transportă puţinele bunuri cu ajutorul bivolilor de povară. Bărbaţii se ocupă de vite, dar mai ales se împodobesc, se odihnesc, discută liber dacă sunt de aceeaşi vârstă; între sexe şi generaţii diferite se manifestă o foarte mare rezervă; sentimentul temut este ruşinea, atât de temut încât se încearcă să fie evitat pentru sine, dar şi să fie provocat altuia.

Peulii îl invocă pe Allah, ca şi vecinii lor haussa, dar în realitate par să se adreseze mai degrabă unei entităţi neclare, unei forţe superioare ce produce bucurii şi dureri, suferinţe şi fericire.

Cine sunt aceşti peuli? Sunt înalţi, dar mai ales subţiri, supli şi zvelţi. Au pielea mai mult sau mai puţin deschisă, mâinile lungi şi fine, faţa prelungă şi fruntea înaltă. Ochii sunt mari, nasul lung şi subţire, buzele subţiri şi dinţii foarte albi, iar părul lins îi deosebeşte de negri.

Originea peulilor este extrem de controversată. Toate tradiţiile lor afirmă că vin din Orient: au oare drept strămoşi, aşa cum au afirmat unii, pe evreii din Egipt persecutaţi de romani şi care ar fi fugit prin deşertul ce nu era atât de uscat ca astăzi? Au oare, aşa cum au pretins alţii, o origine asiatică?

Se pare mai degrabă că peulii au venit din Etiopia într-o epocă foarte veche, poate cu trei mii cinci sute de ani înainte de Hristos, atunci când Sahara, încă fertilă, era ocupată de negri cu cap rotund, după cum povestesc gravurile rupestre din Tassili. Acestea arată sosirea unor noi populaţii ale căror siluete, chipuri, costume sunt cele ale peulilor nomazi de astăzi; ele prezintă boi cu coarne în formă de liră, tabere şi adăposturi având aceeaşi dispunere ca şi cele din epoca noastră.

Începând din mileniul al doilea, Sahara se deşertifică, iar peulii urmăresc cursul apei şi coboară spre Senegal, unde îi vom întâlni în secolul al VIII-lea d.Hr.

În veacul al XV-lea, venind din vest, s-ar fi stabilit în delta interioară a Nigerului. Suveranul din Mali chiar l-ar fi recunoscut pe şeful lor, Maga Diallo, drept guvernator al provinciei Bagana. În secolul al XIX-lea, sub impulsul lui Hamadou Sékou (sau Chekou), formează un stat ce va fi distrus cincizeci de ani mai târziu, în 1861, de către

toucouleurii lui El Hadji Omar. Ţara este devastată de gherila condusă de fiii şi fraţii lui Hamadou şi de descendenţii, fiu şi nepot, lui El Hadji Omar. Va fi şi mai răvăşită în urma campaniilor purtate de Samori Touré, un mandingo, care i-a înarmat pe partizanii săi cu puşti moderne şi a vrut să îşi instituie hegemonia asupra zonei sudaneze chiar în perioada în care trupele franceze o ocupau şi o pacificau.

Maurii şi tuaregii crescători de dromaderi. La nord de fluviul Senegal îi întâlnim pe mauri, iar la nord de Mali pe tuaregi. Şi unii şi ceilalţi sunt berberi islamizaţi, însă puternic amestecaţi cu populaţiile negre în mijlocul cărora au sosit, şi completează evantaiul populaţiilor din Africa de sud până în Sahara. De altminteri, unii mauri s-au apropiat atât de mult de tuaregi încât li se spune „tuaregizaţi"

Şi unii şi ceilalţi sunt nomazi: crescători de oi, capre, măgari şi dromaderi, singurii care fac posibile mobilitatea şi îndrăzneala de deplasare în aceste zone deşertice. Acestea sunt animalele, în special cele care au primit un antrenament „militar", care au permis tuaregilor să ajungă la Hoggar sau la Air, iar maurilor să pătrundă până pe malul de nord al Senegalului.

Kababish din Khartoumul sudanez sunt nomazi puri, iar tubu, cu tenul închis şi de religie islamică, sunt mari crescători de cămile.

Tuaregii — cel puţin nobilii — sunt de origine berberă şi matriliniari. Societatea lor se împarte în clase: nobilii sunt de rasă albă, oamenii liberi sunt metisaţi, iar foştii sclavi, astăzi încă „dependenţi", sunt foarte închişi la culoare. Prelucrarea metalelor este realizată de grupuri itinerante de negri endogami (numiţi „de castă"), în acelaşi timp temuţi şi dispreţuiţi.

Tuaregii se opun oricărei transmiteri ereditare a şefiei. Şeful este ales, dar nu are nici un fel de putere, fiind controlat de nobili.

Aceşti nomazi sunt mai înapoiaţi în raport cu sedentarii, pentru că au fost nevoiţi să îşi elibereze şerbii, care erau, de altfel, mai şcolarizaţi decât ei.

Deoarece în trecut i-au jefuit în dese rânduri pe ţăranii negri, astăzi nu sunt văzuţi cu ochi buni de agricultorii în mijlocul cărora trăiesc.

Femeile tuarege sunt foarte libere, au chiar dreptul de a avea amanţi sau cel puţin prieteni care petrec împreună cu ele lungi seri de poezie şi literatură. Deţin bunuri pe care le transmit copiilor (ce aparţin tribului lor).

Istoria acestor populaţii este esenţial războinică, de aceea bărbaţii sunt încă pasionaţi de arme, pe care, de altfel, le transmit cu pioşenie. Foarte buni conducători de caravane, ei însoţesc marile transporturi de sare denumite azalai.

Religia tuaregilor este islamul, mai precis malikismul[7], dar foarte puţin rigid. Ei cred totuşi în spirite, în djini, în vampiri şi poartă nenumărate amulete.

III. Crescătorii de animale-agricultori

Masai. O dată cu populaţiile masai, al căror teritoriu de 100 000 km^2 se situează în zona de frontieră dintre Kenya şi Tanzania şi a căror densitate fluctuează în jurul cifrei de un locuitor pe kilometru pătrat, părăsim domeniul păstoritului pur.

Masai erau războinici-crescători, astăzi mai sunt încă nomazi pe o rază scurtă, dar îşi abandonează locuinţele

[7] Şcoală teologică, morală şi juridică fondată de Malik (715–795).

fixe atunci când schimbă aşezarea şi nu le reocupă în sezonul următor.

Deşi deţin un mare număr de animale (în jur de un milion şi jumătate de vite mari şi tot atâtea capre şi oi), masai acceptă ca regimul lor alimentar să fie suplimentat cu câteva produse vegetale, mai ales sorgul cultivat de femei, de altminteri destul de frecvent de origine bantu.

Masai au tenul brun-roşiatic, iar trăsăturile îi apropie de etiopieni, în ciuda unui metisaj sigur cu vecinii, uneori supuşi lor.

Teritoriul lor străvechi trebuie să fi fost între Nil şi Lacul Rudolph. De aici au ajuns probabil în locurile unde i-au întâlnit europenii, terorizând populaţiile pe care le atacau prin iuţeala raidurilor lor, prin curajul individual şi pregătirea de luptă. Însă nu au ştiut să fondeze un imperiu, pentru că nu au avut conducători care să deţină o autoritate cât de cât importantă.

Organizarea lor se baza pe sentimentul unui soi de naţionalitate, pe solidaritatea claselor de vârstă, pe mândria de a poseda turme numeroase.

În anul 1890, o epidemie de pestă bovină i-a afectat, mai ales în planul orgoliului, şi a condus la o depopulare rapidă. O mică parte dintre masai a fost nevoită atunci să se sedentarizeze. Cu toate acestea, majoritatea şi-au păstrat activităţile tradiţionale, preferând să trăiască în sărăcie, dar nobil, spun ei.

Nu se apucă decât cu dificultate să cultive pământul, nu vor să fie salariaţi, se instruiesc mai puţin decât ţăranii vecini. Viitorul lor este aşadar compromis, cu atât mai mult cu cât vitele sunt ameninţate de diverse boli, printre care cea a somnului, transmisă de muştele ţeţe, pe care automobilele le transportă involuntar.

Nandi, rudele lor apropiate — dominate şi oprimate de masai —, au ştiut să se convertească la agricultură. Locuiesc pe un platou cu o altitudine (1 800–2 000 m) ce atenuează efectele latitudinii ecuatoriale şi unde clima este de aceea foarte sănătoasă. Umiditatea este suficientă pentru ca creşterea vitelor să fie însoţită de sedentarism.

Dacă bărbaţii nu se preocupă decât de animale, cărora le deformează coarnele astfel încât, după moda din Egiptul antic, una să fie îndreptată spre înainte, iar cealaltă spre înapoi, acceptă să se hrănească cu produse vegetale cultivate de femei, pe care în prezent le ajută muncind la plug. În trecut se cultiva o specie de mei *(Eleusine coracana)*, dar astăzi se cultivă mai mult porumbul ori sorgul.

Întreaga regiune este locuită de populaţii care au asimilat, de bunăvoie sau cu forţa, un număr de trăsături culturale masai, amestecate cu elemente dintr-o civilizaţie foarte veche, pentru care am putea relua vechea denominaţie, etimologic satisfăcătoare, de paleonigritică. Astfel, se întâlneşte o agricultură când relativ modernă, când destul de primitivă, având elemente proprii populaţiilor de vânători. Femeile sunt cele care prelucrează pielea, însă bărbaţii sunt cei care umblă goi (mai ales în nord).

Clasele de vârstă asigură coeziunea societăţii, care nu cunoaşte nici stat, nici guvernare, nici conducători şi care formează, după expresia lui Pierre Gourou, „un polipier coerent, însă acefal": fiecare familie, patriliniară şi patrilocală, locuieşte într-o incintă izolată. Mai multe astfel de incinte formează un fel de comună condusă de un sfat al bătrânilor. Mai multe comune se grupează într-un *pororiet* pentru a hotărî ceremoniile de circumcizie şi operaţiile de război, pentru a tranşa conflictele agrare şi păstoreşti.

Nu există credinţa în supravieţuirea morţilor, ale căror cadavre sunt abandonate în savană. În ţarcul vitelor nu sunt îngropaţi decât notabilii şi conducătorii, despre care se crede că se transformă în şerpi. Riturile magice sunt foarte dezvoltate.

În anii 1930, W. Hirschberg, notând termenii din calendarele masai, nandi şi chagga, credea că folosirea numerelor pentru a desemna lunile şi zilele, împărţirea în decade a lunilor de treizeci de zile ar proveni de la civilizaţia persano-arabă, care, să nu uităm, a durat vreme de un mileniu dacă îi adăugăm perioada musulmană, în timp ce influenţele creştine s-ar fi putut exercita prin populaţiile galla, care au invadat Etiopia în secolul al XVI-lea.

La sud de Zambezi se întinde, în vestul câmpiei de coastă, un lung platou tăiat de văile a trei mari fluvii: Zambezi, Limpopo, Orange. Altitudinea, de 1 200 m în est până la 900 m în vest, face posibilă existenţa unei savane în care pot coexista creşterea animalelor şi agricultura.

Sub influenţa păstorilor, ţăranii au lăsat adesea cultivarea pământului în seama femeilor. Pretutindeni creşterea vitelor mari este recunoscută drept o muncă onorabilă şi, fapt caracteristic pentru civilizaţiile pastorale, mulsul este rezervat bărbaţilor, în timp ce bovinele servesc în principal ca monedă de schimb şi ofrandă pentru sacrificii.

La xosa, tatăl familiei are un bou favorit, cu coarnele atârnânde; la tschwana, fiecare clan deţine un bou sacru ce nu poate fi omorât şi este considerat un bun al strămoşilor. Aceasta înseamnă că legăturile dintre omul-posesor şi animalul posedat depăşesc cu mult raporturile de producţie.

Tonga. La tonga se cresc însă şi capre, animale folosite de obicei pentru sacrificări.

Potrivit lui Luc de Heusch, la aceste populaţii bantu se observă un compromis între două culturi. Dacă „miturile dezvoltă o concepţie bicefală a puterii", această dihotomie apare în majoritatea domeniilor vieţii.

Astfel, alimentaţia nu mai este limitată la lapte şi sânge, ci include şi fierturi de diverse cereale. De altminteri, tonga din Zambia, bine plasaţi de-a lungul căii ferate, deţin astăzi o importantă cultură a porumbului. Au pluguri, căruţe, afumă câmpurile şi îşi vând şeptelul, ceea ce este o adevărată revoluţie.

Olăritul şi împletitul sunt activităţi feminine, însă prelucrarea lemnului este treaba bărbaţilor, ca şi la păstori.

Organizarea familială se bazează pe clanul patriliniar sau mai degrabă pe incinta ce adăposteşte familia lărgită. „Satul este realizarea concretă a familiei", spunea H. Junod. Şeful este tatăl familiei, succesorii sunt fraţii acestuia în ordinea de primogenitură, apoi fiul.

Clanul, atunci când există, grupează mai multe sate. Cel care descinde din strămoşul eponim este într-un fel clanul „regal", iar în jurul lui se plasează clanurile obişnuite, cele care nu îşi pot dovedi filiaţia de la întemeietorul clanului.

Aceşti bantu din sud-estul Africii sunt patriliniari, însă fratele mamei joacă un rol considerabil în educaţia nepoţilor. Junod trăgea de aici concluzia că patriliniaritatea s-a impus atunci când s-a instaurat practica *lobola* (importantă dotă în animale), menită mai degrabă să-i răscumpere pe copii la naştere decât să compenseze pierderea unei femei.

Revoluţia zulusă din 1820 şi sângeroasa campanie militară ce a urmat au bulversat populaţiile din toată această parte a Africii. Totodată, au transformat structurile

familiale, mai ales la zuluşi şi la ngoni: distrugerea, dorită de tchaka, a familiei, înlocuirea sa cu o organizare militară însoţită de infanticide, de violuri asupra femeilor din rândurile supuşilor, de înrolarea bărbaţilor supuşi, toate aceste elemente au modificat obiceiurile, dar nu au reuşit să distrugă mentalităţile înrădăcinate de milenii.

Aşa se explică faptul că pretutindeni se practică cultul strămoşilor. Fiecare îi venerează pe cei din familia proprie şi le oferă sacrificii. Strămoşii conducătorului sunt obiect de veneraţie pentru tot grupul. La tschana spiritele strămoşilor devin spirite ale fenomenelor naturale şi ale diferitelor localităţi. Cu toţii practică divinaţia, magia şi vrăjitoria.

Venda. Puţin mai la est, între Limpopo şi Zambezi, cu toate că au fost, la rândul lor, bulversate de războaiele zuluse, venda, lemba şi chona sunt populaţii deosebit de interesante, constituind o veritabilă legătură între două civilizaţii.

Venda, de exemplu, care trăiesc în regiunea muntoasă din nordul Transvaalului, îi consideră pe ngona, în mijlocul cărora au venit să se stabilească, drept preoţi înzestraţi cu o putere mistică extraordinară şi din acest motiv capabili să acţioneze asupra pământului şi a spiritelor. Ei au dezvoltat o structură de regalitate „feudală" analoagă celei a populaţiei bemba (de agricultori) şi concep o societate împărţită după criterii de vârstă, sex şi rang: aristocraţi şi oameni de rând se percep ca aparţinând unor pături sociale suprapuse, la fel ca bătrânii şi tinerii; bărbaţii şi femeile se văd mai degrabă ca făcând parte din două jumătaţi complementare.

Descendenţele paternală şi maternală sunt ambele recunoscute. J. Roumeguère-Eberhardt afirmă că „bărbatul dă fătului oasele şi părţile albe şi solide ale corpului, iar

femeia sângele şi părţile roşii şi moi" Dacă într-adevăr venda sunt patriliniari şi patrilocali, toate sacrificiile ce privesc viaţa sunt adresate strămoşilor materni. Cei paterni sunt păzitorii ordinii sociale, iar cei materni reprezintă procreaţia şi viaţa.

Piramidele etnice. În regiunea interlacustră există o suprapunere de populaţii extrem de originală.

În regiunea delimitată la nord şi la vest de lacurile Mobutu, Edward, Kivu, Tanganyika şi la est de Lacul Victoria-Nyanza, Kaguera şi Nil, a ajuns în mod cert un val de emigranţi din regiunea etiopiană galla, dar nu este posibil să se precizeze când anume. În orice caz, aceşti păstori şi-au condus turmele pe un teritoriu de 1 500 km de deşerturi şi de ape stătătoare unde domneşte febra. Războinici, au cucerit populaţiile instalate anterior şi în mijlocul cărora s-au stabilit. Le-au impus acestora modelul civilizaţiei pastorale, dar vitalitatea supuşilor i-a constrâns să îşi abandoneze limba în favoarea idiomurilor locale.

Nu a avut loc o trecere de la o civilizaţie la alta, ci o suprapunere. În toate aceste regate sunt întâlnite trei straturi indiscutabil etnice: păstorii hima, tutsi ori hinda, pe care antropologii îi consideră hamiţi, chamiţi sau couchiţi, sunt înalţi, chiar foarte înalţi, şi zvelţi; tenul lor este deschis, de un brun roşiatic; trăsăturile îi apropie de etiopieni; părul este lung şi creţ şi îl poartă ridicat după moda egiptenilor din antichitate; se hrănesc cu lapte şi cu sânge; le place să mediteze şi să recite lungi poeme istorice.

Agricultorii bantu — hera sau hutu — sunt de talie mijlocie, au corpul şi faţa rotunde, tenul închis, iar fruntea scurtă şi bombată. Sunt ţărani care îşi tund părul. Erau stabiliţi în jurul punctelor de apă şi cultivau pământul înainte de venirea cuceritorilor.

Vânătorii-culegători twa sunt destul de apropiaţi de boşimani. Talia lor este mică, au picioarele destul de scurte şi musculatura dezvoltată, în pofida zvelteţei lor. Pielea este negricioasă, iar capul rotund. Twa nu comandă nimănui, nu încearcă să se facă remarcaţi decât prin talentele lor de amuzatori — la curţile faraonilor şi ale marilor aristocraţi egipteni se îndeletniceau deja cu această ocupaţie — şi se află în slujba suveranilor „hamiţi"; vânători, îi admiră pe războinici; buni meşteşugari, se fac utili tuturor; vrăjitori, se crede că aruncă blesteme asupra tuturor celor care refuză un ajutor.

Când au ajuns în regiune, observatorii au fost uimiţi să vadă cum hutu acceptau autoritatea tutsi sau hima, fără îndoială pentru că găseau în ea unele avantaje şi pentru că între aceste două clase sociale exista un cod de curtoazie; protejatul încerca să se facă iubit de protectorul său, sperând astfel să participe la puterea socială a unei clase de la care aştepta totul.

Este vorba despre o relaţie clientelară materializată, pentru că este numită „închiriere cu şeptel", adică împrumutarea unei vaci în schimbul obligaţiei celui care a primit-o să muncească pentru o persoană anume, şi chiar pentru familia donatorului.

Hamiţii şi bantu au acelaşi sistem de descendenţă, aceeaşi limbă, aceleaşi credinţe, însă aceştia din urmă fondaseră o civilizaţie a fasolei şi a bananei, cerând solide virtuţi familiale, dar oarecum paralizată de teroarea spiritelor. „Regişorii" lor nu controlau mai mult de cinci sau şase coline, dar erau regi-preoţi atunci când tutsi (sau hima) şi-au început lenta migraţie (la sfârşitul secolului al XII-lea, ne asigură codul ezoteric al Rwandei). Ei au descins cu vitele lor elegante, împodobite cu coarne imense, simboluri ale fecundităţii şi ale forţei, şi au ştiut să

le comunice gazdelor lor pasiunea pentru vaci şi frumuseţea acestora. Au observat totuşi cum „regişorii" bantu puteau să intervină asupra evenimentelor, depăşind posibilităţile tehnicilor umane, de pildă asupra secetei, a unei epidemii ori a unei perioade de foamete. Au ştiut să-şi asume unele dintre aceste funcţii, delegându-le pe cele pe care nu puteau sau nu ştiau să le îndeplinească, cum ar fi producerea ploii sau prevederea primejdiilor. Au adoptat şi dezvoltat unele dintre instituţiile bantu, de exemplu prezenţa reginei-mamă în spatele persoanei regale sau moartea voluntară a suveranilor îmbătrâniţi.

Au ştiut să unifice populaţiile — chiar dacă acest lucru s-a realizat inegalitar şi prin exploatarea maselor —, devenind regi a căror putere emana de la zeu şi faţă de care era datorată o supunere fără greş. Cu toate acestea, erau nevoiţi să ajungă la un compromis cu o adunare de preoţi, deţinătoare în secret a legilor constituţionale, pe care numai ea putea să le interpreteze.

IV. Ţăranii-crescători de animale

Anumite populaţii de agricultori deţin animale fără a avea însă mentalitatea pastorală: chokwe din Angola s-au convertit la creşterea vitelor, fără să renunţe la agricultură; serer din Senegal se folosesc de bovine pentru a obţine îngrăşământul natural necesar cultivării câmpurilor şi pentru sacrificii; la chagga, ce trăiesc pe versantul sudic al muntelui Kilimandjaro, boii sunt ţinuţi în grajduri şi mâncaţi. Moba din Togo îi pun pe peuli să mulgă vacile, iar aceştia păstrează laptele, în timp ce copiii lor suferă de o carenţă de proteine animale.

În mod evident, este vorba despre mai mult decât o alegere economică impusă de condiţiile geografice şi climatice, deşi influenţa acestora nu poate fi neglijată. Trecerea de la un mod de viaţă la altul se face mai des decât se crede sub acţiunea istoriei, iar avantajele sunt discutabile. Pierre Gourou semnalează, de pildă, că populaţia chokwe, căreia îi erau necesare 50 ha de cultură pentru a asigura traiul familiei (deci puteau avea o densitate de 12 până la 20 locuitori/km^2), avea nevoie să dispună de 500 ha de păşune pentru o turmă, ceea ce reduce densitatea posibilă la 1,2 sau 2 locuitori/km^2.

Mossi. Mossi, în special în Yatenga, sunt un bun exemplu de ţărani-crescători de animale. Deţin boi, măgari, cai şi toate animalele mici valoroase pentru cultivatori: capre, oi, porci, găini etc. Boii sunt încredinţaţi peulilor pentru transhumanţă, caii sunt hrăniţi în grajd şi nu au decât o funcţie de prestigiu, măgarii sunt animale de povară, caprele şi oile pasc sub supravegherea băieţilor.

Mossi formează o jumătate din populaţia din Volta Superioară[8] şi ocupă 50 000 km^2, cu o densitate medie de 44 locuitori/km^2.

Cu începere din secolul al XII-lea, strămoşii lor, războinici, au venit din est şi au întemeiat un regat destul de puternic şi de bine organizat pentru a rezista peulilor, vânătorilor de scalvi, precum şi islamului. Astăzi creştinii formează o minoritate puternică.

Acest mare regat s-a prăbuşit în veacul al XVI-lea, după îndelungi confruntări cu regatele Mali şi Songhai. Ca întotdeauna, înfrângerea a antrenat emanciparea provinciilor supuse cel mai puţin solid, iar puterile lui Mogho

[8] Azi Burkina Faso.

Naba nu s-au mai exercitat decât asupra populaţiilor cel mai strict controlate.

Influenţa mossi cel mai uşor observabilă este dominaţia limbii *more*; se manifestă, de asemenea, existenţa unui şef aflat mai presus ori dincolo de clanuri şi de sate, care deţine prerogativele de suveran. El deleagă, în cascadă, unele puteri, dar exercită în mod direct cea mai mare parte a lor, graţie unei armate de „funcţionari"

Autoritatea religioasă, odinioară apanajul reprezentantului calificat al populaţiei supuse, constituia o contraputere, o alta fiind sfatul celor cinci funcţionari principali însărcinaţi să-l aleagă pe succesorul regelui dintre fiii acestuia.

V. Agricultorii

Acţiunile ţăranului negru nu pot fi concepute fără îndeplinirea riturilor care încearcă să pună de acord omul cu lumea înconjurătoare şi cu ameninţările din partea puterilor invizibile, dar nu sunt neglijate nici tehnicile agricole.

Pe terenul ales se practică rituri propiţiatoare[9], după care este defrişat. Copacii sunt tăiaţi, niciodată scoşi din rădăcină. Ierburilor uscate li se dă foc, această practică având avantajul că elimină insectele şi animalele dăunătoare şi produce îngrăşământ mineral. Ea provoacă însă împrăştierea, o dată cu cenuşa, a unui pământ preţios şi rar, mai ales în Africa occidentală, unde se evită să se sape prea adânc de teama de a nu aduce la suprafaţă pământul lateritic, steril care nu se află niciodată la prea mare adâncime.

[9] Care intervin în favoarea cuiva (relig.).

În toată Africa neagră seminţele sunt plantate într-o aparentă dezordine, dar utilizându-se toate ungherele terenului: pe movile bine pregătite se seamănă porumb şi se îngroapă tuberculi, pentru că aceste plante nu au rădăcinile la aceeaşi adâncime şi nu se coc în aceeaşi perioadă. Se plantează astfel până la epuizarea completă a solului. Apoi se trece la valorificarea unui alt teren printr-o pârloagă care poate dura în jur de zece ani.

Se încearcă mereu să fie ghicite şi preîntâmpinate pericolele ce îi ameninţă pe oameni, prin numeroasele consultări ale augurilor, prin oferirea de numeroase ofrande strămoşilor, spiritelor, zeilor. Se speră astfel să fie obţinute fecunditatea pământului şi a femeilor, sănătatea şi succesul membrilor grupului, care îi cuprinde şi pe defuncţi şi pe copiii încă nenăscuţi.

Ţăranii africani sunt patri sau matriliniari, trăiesc uneori în ceea ce unii istorici au numit anarhie, iar în trecut este posibil să fi făcut parte din mari imperii. Unii trăiesc încă în ierarhia şi regulile unor regate a căror autoritate descreşte, de altminteri, treptat până la eşaloanele cele mai modeste, cel puţin în măsura în care suzeranii sunt capabili să o impună supuşilor lor. Ei sunt oameni ai pădurilor, precum bemba sau lele, ori ai Sahelului, ca mossi, oameni ai munţilor cu altitudine medie, precum chagga, sau ai câmpiei, precum kavirondo sau bambara.

Regate ţărăneşti, regalităţi sacre

Bemba. Populaţiile bemba care trăiesc între lacurile Bangweolo şi Tanganyika ocupă un teritoriu vast, dar cu densitate slabă: doar 1,5 locuitori/km^2.

Sunt agricultori „puri" Se pretind de origine luba, de care sunt mândri. Primii sosiţi au traversat în mod sigur fluviul Lualaba către anul 1750 şi s-au îndreptat spre nord-est, unde spun că au găsit un ţinut nepopulat. Mai târziu, bemba, deveniţi războinici, au invadat populaţiile învecinate şi au format un vast regat. Autoritatea lor s-a prăbuşit în secolul al XIX-lea, o dată cu implantarea europenilor, rămânând însă puternică asupra grupului bemba propriu-zis.

Sunt matriliniari şi matrilocali. Un bărbat aparţine grupului bunicii sale materne, dar este şi membru al unui grup de descendenţă mai largă, clanul, în care înrudirea este tot pe linie feminină. Fiecare clan poartă numele unui animal, al unei plante sau al unui fenomen natural. Unele clanuri au un statut mai înalt decât altele, rangul lor fiind determinat de ordinea sosirii în urma primului *citi mukulu*. Clanul crocodilului poate fi considerat drept clanul regal, pentru că îl furnizează pe conducătorul suprem, ai cărui moştenitori sunt, în ordine, fraţii săi, nepoţii, fiii de soră sau de mătuşă, nepoţii de fiică.

Mamele şi surorile regilor au în posesie sate şi se bucură de privilegii exorbitante: astfel, prinţesele se află mai presus de legi în materie sexuală, fiind autorizate să aibă numeroşi amanţi şi numeroşi copii care sunt tot atâţia moştenitori ai tronului.

Oricine poate pretinde că deţine o legătură oarecare cu un şef, în viaţă sau mort, are dreptul să revendice unele avantaje. În afara clanului regal, orice persoană este considerată de rând pentru că nu mai există sclavi. Autoritatea clanului regal este de ajuns pentru a asigura linii de descendenţă, de aceea nu există clase de vârstă. Dogma bemba privind influenţa morţilor asupra celor vii este extrem de importantă ca fundament al autorităţii politice.

La moartea unui bărbat sau a unei femei, personalitatea sa socială trebuie să fie imediat asumată de către un moştenitor, care este supus unui ritual special şi dobândeşte astfel numele, simbolurile şi spiritul celui decedat. Este de la sine înţeles că şeful care a moştenit puterile predecesorului său deţine o influenţă magică asupra posibilităţilor productive ale teritoriului în care îşi exercită autoritatea. Aşadar, persoana sacră a şefului este înconjurată de numeroase precauţii rituale.

Bemba „de rând" lucrează un pământ sărac ce îi obligă la o agricultură semiitinerantă. Nu vânează şi nu pescuiesc. Nu există pieţe locale şi nici producţie agricolă ce poate fi comercializată. În prezent aceasta are drept rezultat o migraţie temporară a bărbaţilor către minele din ţările vecine.

Vor determina oare aceste condiţii evoluţia obiceiurilor bemba, marcate de o iniţiere feminină importantă, ca la toate populaţiile matriliniare, şi de absenţa dotei, „primitorii" femeilor limitându-se să presteze servicii pentru „donatorii" acestora?

În timpurile vechi, gloria militară, prada şi tributurile pretinse de la învinşi par să fi fost motivaţia şefilor bemba. Practic, se întâmpla la fel în toate regatele zise sacre, a căror ideologie se regăseşte din Rwanda în Congo, de la venda la bemba, mai mult sau mai puţin ascunsă sub diverse variante culturale.

Dacă suntem de acord cu Luc de Heusch, această ideologie pare „ieşită în Africa centrală dintr-un nucleu comun" Analizând cu fineţe miturile, riturile şi practicile grupurilor luba, lunda, kuba şi pende, autorul ne asigură că ea nu încetează să asculte de legile gândirii mitice. Nu contează patri sau matriliniaritatea sistemului, de vreme ce se petrece o răsturnare coerentă a mitului, responsabilă eventual de trecerea de la o ordine familială la alta.

Toate afirmă sfârşitul endogamiei primitive prin sosirea unui erou civilizator.

Aria luba-lunda. La fel se petrec lucrurile în toată zona luba-lunda. O mitologie foarte bogată povesteşte despre întemeierea regatelor din regiune şi despre înrudirea familor princiare.

În jurul anului 1500 un imigrant kongola ar fi fondat primul imperiu luba, acţionând în regiunea cuprinsă între Lacul Tanganyika şi cursul superior al râului Kasai. Nepotul său, Kalala Ilunga, fiul uneia dintre surorile sale şi al unui vânător, Mbiki-Kiluwe, a pus stăpânire pe regatul care a devenit astfel „al doilea imperiu" luba. Povestea continuă prin relatarea unirii unui prinţ luba, Tshibinda Ilunga, cu fiica şefului lunda, Konde, al cărui moştenitor a devenit.

Întemeierea regatului bemba este, la rândul ei, pusă pe seama unui aristocrat luba stabilit la curtea lunda, înrudit poate cu conducătorul luba, care era pe atunci Ilunga Walefu.

Este vorba aici despre traducerea simbolică a unei realităţi complexe care asociază cuceririle şi alianţele matrimoniale.

Regalitatea sacră nu este apanajul Africii centrale. Ea a existat şi pe coasta Golfului Benin şi, de asemenea, în interiorul continentului, în Djoukoun.

Aşanti. În jurul anului 1700 Osai Totou a reuşit să-i unifice pe aşanti, care trăiau răspândiţi pe o parte din teritoriul actualei Ghana. Către 1900 regatul „tronului de aur" cuprindea toată zona de la Salaga, în nord, până la mare, în sud, şi era bogat pentru că moştenise comerţul cu aur care adusese bunăstare, apoi nenorocire marilor imperii sudaneze.

Autoritatea suveranului era absolută. El guverna înconjurat de oameni de încredere proveniţi adesea din clanul său ori din rândul aliaţilor siguri. Moştenitor era nepotul său, fiul surorii sale. Cu toate acestea, în clanul patriliniar se transmit spiritul strămoşilor şi anumite reguli totemice.

Strămoşul mitic al fiecărui clan este considerat zeu şi fiecare primeşte de la descendenţii săi un cult, în vreme ce alţi zei sunt răspunzători pentru cetate, boli, fenomene meteorologice etc.

Benin şi Yoruba. Benin este un regat provenit din trunchiul yoruba. A fost cunoscut de la primele călătorii întreprinse de europeni pe coastă, adică după prima vizită a portughezului Ruy de Sequeira, în 1472.

Mai întâi portughezii, apoi olandezii şi mai ales Dapper, marele geograf, descriu un oraş mare şi frumos, „compus din 30 de străzi mari, foarte drepte şi cu o lăţime de 6 până la 20 de picioare", de-a lungul cărora se află case „aliniate în ordine perfectă"

Istoria regatelor este agitată şi foarte sângeroasă. Suveranii nu mor prea des de moarte naturală, dar în aşa fel încât sângele lor să nu fie vărsat (ceea ce ar fi pârjolit întreaga ţară). Ei sunt aşadar otrăviţi, strangulaţi, spânzuraţi, sufocaţi atunci când fie devin bătrâni sau infirmi, fie sunt victime ale vreunui complot. Pentru a evita ambiţiile excesive, se ia precauţia de a-i creşte pe fiii regelui departe de palatul patern.

Înscăunarea regilor necesita sacrificii umane, iar funeraliile regale erau înecate în sângele victimelor, în timp ce femeile şi servitorii erau îngropaţi de vii într-o groapă mare. Aşa s-au petrecut lucrurile în 1797, la funeraliile regelui din Dahomey, Agonglo, după cum o atestă povestirea misionarului brazilian Ferreira Pires.

Oba (sau Benin), ca şi ceilalţi suverani din zonă, este asemenea unui zeu şi, ca şi zeii, nu trebuie văzut mâncând, nu trebuie nici măcar văzut. Nimeni nu se adresează acestor personaje sacre altfel decât bătând din mâini, plecându-se în praf şi fără a îndrăzni să îşi ridice privirea asupra lor.

În Golful Benin, ca şi în Africa centrală, „regele poate fi definit ca un simbol, iar regalitatea drept o reţea de simboluri". Regele este în acelaşi timp „un zeu care trăieşte în mit şi un om care trăieşte în istorie", afirmă atât M. Palau-Marti, cât şi L. de Heusch.

El este, prin urmare, supus unor reguli care exced dreptul comun. În Africa orientală, la întronare trebuie să comită un delict, cel mai frecvent un incest ritual, care de altfel îl desparte pentru totdeauna de mama sau de sora sa.

Mama şi sora au, în general, un teritoriu propriu de unde îşi obţin resursele. Statutul lor este identic cu cel al suveranului, iar rolul lor, la lunda sau la ankole, este să împartă dreptatea, să aducă sacrificii spiritelor, să prevadă primejdiile pe care le pot provoca spiritele rele ale duşmanilor omorâţi de rege sau din ordinul lui.

Aici, ca şi în Benin, regele se supune unor reguli constrângătoare în multe domenii ale vieţii de zi cu zi: nu trebuie să fie văzut mâncând sau râzând, nu are voie să pună piciorul gol pe pământ, pentru că l-ar arde chiar fără să vrea. Uneori forţa sa genezică trebuie să fie mare pentru ca întreaga ţară să fie fecundată, alteori după înscăunare îi sunt interzise raporturile sexuale.

Dacă moartea sa este cel mai adesea provocată (de la primele semne de bătrâneţe, se spune), este înmormântat cu mare fast. Se întâmplă ca decesul să fie ascuns pentru câteva zile, timp în care să fie ales moştenitorul dintre

eventualii candidaţi. Una dintre dramele acestor regimuri africane a fost lupta nemiloasă pe care o duceau succesorii posibili şi susţinătorii lor. Vreme de secole, toate aceste populaţii au fost private astfel de oameni tineri şi curajoşi.

Un rege sacru este suzeran al întregului teritoriu, iar şefii secundari îl asistă şi îl sfătuiesc, guvernând la rândul lor asupra rudelor şi aliaţilor lor. Aceşti şefi au prioritate în funcţie de proximitatea teritoriilor lor sau de subordonarea faţă de persoana regală. Adesea sunt acaparate de ramuri mai mult sau mai puţin apropiate de familia regală, însă, dacă supuşii sunt suficient de puternici, reuşesc să-şi păstreze autoritatea în schimbul unui tribut, al aprovizionării soldaţilor, al oferirii de femei sau servitori. Când suveranul nu mai are mijloacele de a-i domina, are loc împrăştierea vasalilor şi recompunerea altor regate.

Vechile state africane despre care am vorbit în partea istorică a cărţii par să fi fost într-adevăr „regalităţi sacre", cel puţin până la pătrunderea islamului. Principate mari sau mici, în Senegal, ca şi în Coasta de Aur (Gold Coast), au dezvăluit observatorilor europeni acest uimitor echilibru între puterea cvasitiranică şi autoritatea şefilor locali (foşti ocupanţi dominaţi), între persoana regelui şi vitalitatea regimului, între masculinitatea suveranului şi feminitatea reginei mamă sau a surorii care nu îi este soţie, între diferitele drepturi şi îndatoriri ale descendenţilor.

Numeroase instituţii echilibrau sau temperau puterea despoţilor: astfel, la yoruba, societatea Ogbumi, care îi aduna pe şefii oraşelor, constituia un tribunal secret ce exercita în regat o veritabilă contraputere.

Comunităţile acefale de agricultori

În Africa neagră există popoare care nu au creat niciodată state ori care nu au fost niciodată organizate de vreun cuceritor oarecare.

Acesta este, de exemplu, cazul populaţiilor lele, de pe malurile râului Kasai, mongo, din luminişurile pădurii congoleze, ngombe, din aceeaşi regiune, dar şi al grupurilor kissi din Guineea, toma, guerze, baoule din Côte d'Ivoire, ibo şi ibibio din delta Nigerului sau tallensi din Ghana.

Aceşti ţărani sunt patri sau matriliniari, trăiesc în pădure, la marginea acesteia sau în savană şi nu cunosc proprietatea individuală. Unii cultivă toată viaţa aceleaşi pământuri, în timp ce alţii le schimbă cât de des e nevoie de pârloage. Densitatea lor variază, fără să putem explica faptul prin calitatea solurilor sau prin pluviometrie. Unii locuiesc în sate relativ mari, alţii în cătune mai mari sau mai mici.

În Senegal satele sunt ridicate în jurul puţurilor săpate de specialişti; în regiunile cu anotimp ploios, sunt dispuse la o oarecare distanţă de cursurile de apă, bălţi şi izvoare pentru a se evita învecinarea cu musca ţeţe. Forma caselor este mai degrabă rotundă în Africa orientală şi australă, dreptunghiulară în zona de pădure, dar există şi excepţii.

Tallensi. Tallensi, care trăiesc în nordul Ghanei de astăzi, împing dragostea de independenţă atât de departe, încât nu se aliază niciodată, nici măcar pentru a purta un război sau pentru a se apăra împotriva unui duşman comun. M. Fortes, care i-a studiat, îi descrie ca neavând nici conducere tribală, nici apartenenţă tribală, nici, evident, state centralizate. În schimb, legăturile de

consangvinitate şi apartenenţa la un clan nu pot să dispară niciodată.

Clanurile patrilocale sunt instalate de mai bine de trei secole în habitatul lor actual şi poate din cauza acestei vechimi îşi percep localităţile drept unităţi sociale localizate. Această idee se extinde aproape peste tot în Africa o dată cu fixarea populaţiilor, realizată de colonizarea europeană.

Nu există un şef politic, ci un şef al comunităţii, reprezentant al liniei de descendenţă principale, a cărui autoritate asupra altor clanuri slăbeşte tot mai mult pe măsură ce ne îndepărtăm de această linie, iar sistemul se diluează. Clanurile secundare sunt mai mult sau mai puţin autonome, câteodată aproape ostile, dar fiecare şef de comunitate deţine puterile mistice care i-au fost transmise de Pământ şi care îi permit să asigure fertilitatea câmpurilor, reuşita vânătorii sau a pescuitului, fecunditatea femeilor.

Şefii clanurilor secundare sunt notabilităţi care exercită îndatoriri şi au unele puteri seculare, cum ar fi judecarea celor care încalcă regulile sau strângerea taxelor.

Populaţiile din păduri şi de pe malurile fluviilor. Populaţia lele, care trăieşte în apropierea râului Kasai, are o densitate slabă (1–2 locuitori/km^2) şi nici un fel de organizare politică. Este matriliniară, dar de rezidenţă virilocală: dacă bărbaţii tineri vor să joace un rol politic, trebuie să se alăture membrilor clanului lor, adică al mamei, şi prin urmare să-şi părăsească locurile natale. În aceste condiţii (la fel se întâmplă şi la populaţia ndembu, împrăştiată în mici sate), clanul are o vitalitate scăzută, mai puţin în materie de căsătorii.

Grupul yao din Malawi, care îşi datorează prosperitatea comerţului cu sclavi, este matriliniar şi uxorilocal, astfel încât, pentru a locui împreună cu soţia sa, şeful unei linii de descendenţă ar trebui să se stabilească în altă parte decât în satul al cărui şef ar trebui să fie. Pentru a evita o asemenea contradicţie, le impune supuşilor o căsătorie uxorilocală pe care el însuşi nu o practică. Astfel îi expulzează pe eventualii opozanţi.

Ndembu sunt buni agricultori, în timp ce lele sunt mai leneşi. Toţi sunt poligami, însă dacă trebuie plătită o compensaţie matrimonială către clanul ce furnizează femeile, bătrânii sunt avantajaţi, iar bărbaţii tineri sunt nevoiţi să rămână celibatari. Prin urmare, există tensiuni în interiorul satului, tensiuni între sate, acţiuni de răzbunare în cazul răpirii fetelor.

Pădurea adăposteşte un talmeş-balmeş de populaţii mai mult sau mai puţin împrăştiate şi amestecate: de origini diverse, ele vorbesc limbi bantu (în Camerun, la sud de marea buclă a fluviului Congo) ori sudaneze (mangbetu, de pildă). Unele sunt patriliniare (precum benalulua, songo, banem din Camerun) sau matriliniare (precum congo sau pende). Unele nu au cunoscut autoritatea centralizatoare (lele, mongo, ngombe), altele au fost organizate de către un grup de străini, în general mai înalţi şi cu pielea mai deschisă (venda, luba, kuba, mangbetu).

Eventuala lor unitate ar veni din necesităţile impuse de mediul de pădure: nu pot recolta la date fixe şi culeg zi de zi ceea ce plantează treptat. Munca cea mai dificilă este defrişarea şi plantarea butaşilor de bananieri.

Circumcizia este practicată aproape peste tot. Cu această ocazie, băieţii primesc de obicei o iniţiere destul de completă în viaţa socială şi religioasă a grupului. În sudul marii păduri ecuatoriale, în special în Katanga,

educaţia fetelor este cea valorizată, mai ales în momentul primei menstruaţii.

Pretutindeni se practică cultul strămoşilor, iar ideea metempsihozei este foarte răspândită. În nord, deasupra buclei fluviului Congo, accentul este pus pe zeul creator (la ngombe, nyame etc.). În sud, o zeiţă a pământului figurează alături de un zeu celest, putând fi întâlniţi de asemenea zei ai ploii şi spirite ale savanei. Acolo unde există o „regalitate", se întâlnesc mituri referitoare la întemeietorii dinastiilor.

Populaţiile de pe coastă. Acestea sunt formate din agricultori şi nu au constituit state: gagou, guro, bete din Côte d'Ivoire, toma, kpelle, dan din Liberia, kissi din Guineea.

Acestea sunt considerate ca aparţinând vechii civilizaţii a Africii de vest. Aici se practică culesul în aceeaşi măsură ca şi cultivarea pământului, pentru că natura este destul de generoasă; arborii sălbatici sau semicultivaţi, precum palmierul de ulei, arborele de papaya sau de cola, oferă substanţe preţioase: ulei şi vin de palmier, scoarţă de copac, cenuşă folosită drept sare, materiale de construcţie.

Femeia se ocupă cu muncile agricole, cu excepţia defrişatului. Ea foloseşte săpăliga şi practică în plus culesul, precum şi strângerea insectelor şi a animalelor mici.

Oile, caprele, găinile şi câinii sunt destul de frecvent oferiţi ca ofrande. Şerpii, cărora li se dă lapte, sunt consideraţi simbol al fecundităţii şi îi reprezintă pe strămoşi.

Instituţia socială cea mai importantă la aceste populaţii patriliniare este marea familie. Bunurile sunt moştenite de fiul cel mai vârstnic şi nu de al doilea născut, căruia îi revine rolul de şef al familiei. Fiii, chiar şi căsătoriţi, îşi construiesc coliba alături de cea a tatălui, a cărui autoritate o

acceptă. Dota, destul de ridicată, poate fi plătită muncind pentru socru.

Satul cuprinde câteva mari familii; şeful este ajutat de un sfat al bătrânilor, este şi judecător, dar nu practică sacrificiul decât pentru familia proprie. Sarcinile religioase care privesc satul sunt efectuate de un preot al pământului şi al divinităţilor terestre. Se crede că morţii trăiesc în pământ, dar şi că unele dintre părţile lor renasc în copii sau în animalul totemic.

La gagou totemismul este foarte viu şi tabuurile sunt încă respectate. În alte părţi el este mai individualizat.

La aproape toate aceste populaţii, din Casamance[10] până în Côte d'Ivoire, există o societate secretă masculină, chiar dacă menţinută cu greu în societăţile aflate în plină transformare, şi o societate feminină, calchiată după acelaşi model. Din aceleaşi motive, adică bulversarea spiritelor şi destructurarea instituţiilor tradiţionale, magia şi vrăjitoria au recăpătat o foarte mare vitalitate.

Populaţiile din Sahel. Majoritatea populaţiilor din Sahel au aparţinut marilor imperii medievale create între Senegal şi Ciad. Multe dintre ele sunt grupuri mande (sau mandingo). Forţa instituţiilor lor fundamentale, familie, clan, clase de vârstă, societăţi iniţiatice de formare morală şi religioasă, le-a permis să reziste şi să supravieţuiască, în pofida constituirii statelor feudale şi a islamizării mai întâi a elitelor, apoi a unor părţi din ce în ce mai mari din populaţie.

Cel mai adesea sunt patriliniare. Totuşi, lobi sunt matriliniari, ca şi senoufo, în timp ce succesiunea în familiile regale a fost şi este încă reglată prin dreptul matriliniar la wolof, la oualo, la cayor, precum şi în mai multe teritorii soninke.

[10] Regiune din sudul Senegalului, între Gambia şi fluviul Casamance.

Bambara, originari din Mande (între Bamako şi Siguiri) au făcut parte din vechiul Mali. Sub loviturile date de Songhai, Mali s-a destrămat şi bambara s-au emancipat, iar mai târziu au format statele Kaarta şi Ségou. Acestea au fost distruse de cuceritorul toucouleur El Hadji Omar (1797–1864), dar populaţiile bambara şi-au păstrat obiceiurile şi credinţele, rezistând puternic la islamizare.

Practicile şi miturile, explicate în clasele de vârstă şi protejate prin secret, sunt astăzi ameninţate de şcolarizare şi urbanizare, care, din păcate, nu conferă un sens vieţii.

Mai la nord, gourounsi au fost dominaţi de către mossi, integraţi în regatele acestora, dar lăsaţi în pace. Sunt agricultori excelenţi, ca şi grupurile dogon, care, în urma unei migraţii străvechi, au ajuns la falezele din delta interioară a Nigerului.

Populaţiile bobo şi lobi sunt stabilite de foarte multă vreme în regiunea voltaică. Primele sunt patri, celelalte matriliniare, ca şi vecinii lor occidentali senoufo, care au ştiut să îşi conserve instituţiile şi credinţele ancestrale. La aceştia din urmă, *poro* îi reuneşte încă pe tineri şi le dă o educaţie civică şi religioasă solidă, utilizând pentru aceasta un simbolism gestic şi artistic foarte elaborat.

În întrega regiune zeul celest este întrucâtva estompat în favoarea divinităţii terestre vii, puternice şi onorate. Ea este adorată în anumite locuri: râuri, mlaştini, munţi ori păduri sacre. Este cea care supraveghează ritualurile de iniţierile la senoufo, de pildă. Concepţia cea mai veche, a grupului bobo, dar şi a celui dogon, este că un creator destul de îndepărtat a dat viaţă unor strămoşi androgini suficienţi lor înşişi, dar incapabili de orice formă de viaţă socială. Miturile povestesc cum le-a succedat o umanitate sexuată, imperfectă, dar aptă să constituie o societate, o civilizaţie şi o religie.

CONCLUZIE

După cum se poate constata, civilizaţiile africane nu sunt atât de simple precum s-a crezut.

Marile categorii pe care le-am diferenţiat trebuie nuanţate de îndată ce ne aplecăm asupra originalităţii unora sau altora dintre societăţile pe care le-am luat ca exemplu. Considerăm, împreună cu Pierre Gourou, că aceasta ţine mai mult de istorie decât de geografie, dar că nu este totală.

În zonele care au cunoscut marile state din Evul Mediu (despre care e vorba în partea istorică) subzistă uneori un fel de ierarhizare (nu vorbim despre cea pe care partidul unic a instalat-o în primele decenii ale decolonizării). Atunci când s-au destrămat, conducerea a fost exercitată la nivelul satelor sau chiar al familiilor. Şeful satului era, cu excepţia uzurpărilor, descendentul aceluia care fondase odinioară localitatea.

În ţările care astăzi se supun unei autorităţi regale şi cunosc diferite niveluri de exerciţiu al autorităţii, au fost instaurate o serie întreagă de contraputeri. În orice caz, şeful familiei rămâne stăpân la el acasă în materie de drept privat şi de cult domestic.

În ţinuturile în care trăiesc comunităţi acefale, clanurile se echilibrează, în general, sub sceptrul moştenitorului celor mai vechi cuceritori stabiliţi în zonă şi sub protecţia religioasă a celui care descinde din aborigeni şi este aşadar singurul ce poate îndeplini riturile cosmice.

Societăţile pastorale au tot mai multe dificultăţi în a coexista împreună cu agricultorii pe care, în trecut, i-au jefuit frecvent. Pentru că aceştia au preluat puterea, se răzbună din plin. Conflictele sunt numeroase, variate, uneori violente, alteori surde, cel mai cunoscut fiind cel care îi opune pe tuaregi ţăranilor din Niger.

În toate societăţile ţărăneşti instituirea partidului unic şi a organizaţiilor sale satelite a dat o grea lovitură tuturor instituţiilor şi credinţelor tradiţionale.

Cu excepţia caracterelor absolut generale, pe acest enorm continent există toate nuanţele, după cum am arătat, fie că între populaţii învecinate s-au exercitat influenţe, fie că unele s-au închis în tradiţii arhaice sau că, dimpotrivă, sub impulsul unui şef „modernist", au fost introduse inovaţii.

Bulversările actuale se datorează unor cauze multiple dintre care cele imediate sunt: decolonizarea rapidă, prost pregătită şi prost dusă la îndeplinire, preluarea autorităţii tutelare de către un partid unic atotputernic, dar al cărui model politic, economic şi social a dat faliment peste tot în lume, nepotismul, altădată considerat ca normal şi acceptat, dar nu şi în epoca tranzistoarelor şi a avioanelor, migrarea tinerilor spre periferiile oraşelor, unde, lipsiţi de locuri de muncă, riscă să alunece spre delincvenţă.

Astfel sporesc temerile în această Africă frământată care îşi caută cauza relelor şi nu prea mai crede în valorile sale.

Asistăm la creşterea influenţei sectelor, dar şi a recurgerii la vrăjitorie. Aceasta explică relele şi promite vechilor clienţi sau dependenţilor abandonaţi să dobândească o putere oarecare prin recurgerea la forţe obscure.

În sânul asociaţiilor sau al societăţilor mai mult ori mai puţin secrete se caută căldura şi fraternitatea ce lipsesc.

În sfera politică, loviturile de stat substituie un guvernant cu un altul, un clan cu un altul, un civil cu un militar şi invers. Şi unora, şi celorlaţi se pare că le lipsesc mijloacele de a putea să îşi scoată ţara din rutină. Şi totuşi, numai ei pot îndeplini o misiune pentru care nu sunt lipsiţi de atuuri comportamentale: generozitate, solidaritate, curaj sunt cuvinte de căpătâi pe continentul african, care va trebui totuşi să înveţe mai bine să se implice în inovaţii, să îşi administreze mai eficient resursele, să îşi intuiască mai bine dezavantajele economice.

BIBLIOGRAFIE

H. Baumann, D. Westermann, *Les peuples et les civilisations de l'Afrique*, ed. franc., Paris, 1948.

P. Bertaux, *L'Afrique*, Bordas, 1973.

H. Brunschwig, *L'avènement de l'Afrique noire; du XIXe siècle à nos jours*, Paris, 1963.

G. Camps, *La Préhistoire,* Librairie académique Perrin, 1982.

R. Cornevin, *Histoire des peuples de l'Afrique noire,* Berger-Levrault, 1963.

M. Delafosse, *Les civilisations négro-africaines*, Paris, 1925.

H. Deschamps (sub direcţia lui), *Histoire générale de l'Afrique*, Paris, 1971.

M. Fortes, E. Evans-Pritchard, *Systèmes politiques africains*, trad. franc., PUF, 1964.

J. Garriage, H. Deschamps, O. Guitard, *L'Afrique au XXe siècle*, Ed. Sirey, 1966.

P. Gourou, *L'Afrique*, Hachette, 1970.

I. Baba Kaké, Elika M'Bokolo, *Histoire générale de l'Afrique,* Ed. ABC, 1977.

R. Oliver, J.D. Fage, *A short history of Africa,* Londra, 1962.

R. Oliver, A. Atmore, *L'Afrique depuis 1800*, Paris, 1970.

M. Merle (sub direcţia lui), *L'Afrique noire contemporaine*, col. „U", Armand Colin, 1968.

D. Paulme, *Les civilisations africaines*, col. „Que sais-je?", PUF, 1953, şi *Classes et associations d'âge en Afrique de l'Ouest*, Paris, Plon, 1971.

J. Suret-Canale, *Afrique noire, géographie, civilisations humaines*, Paris, 1962.

L.V. Thomas, R. Luneau, *La terre africaine et ses religions*, Larousse Université, 1975.

D. Zahan, *Religion, spiritualité et pensée africaines*, Payot, 1970.

În această scurtă bibliografie este imposibil să citǎm toate lucrările specializate. Ţinem să menţionăm publicaţiile Institutului internaţional african, ale Muzeului regal al Africii centrale, ale membrilor şcolii franceze de etnologie şi inegalabila lucrare:

H. Junod, *Moeurs et coutumes des Bantou*, Paris, 1936.

INDEXUL POPULAŢIILOR ŞI ŢĂRILOR

Aşanti	Ghana
Ankole	Zair[11] şi malul vestic al Lacului Victoria
Bambara	Mali
Banem	Camerun
Baoule	Côte d'Ivoire
Bemba	Zair şi Zambia (nord)
Benalulua sau Lulua	Zair
Bete	Côte d'Ivoire
Bira	Zair (zona de pădure)
Bobo	Burkina Faso
Chagga	Tanzania
Chokwe sau Tchokwe	Angola
Chona sau Shona	Zimbabwe
Dan	Liberia
Diola	Senegal
Dogon	Mali
Gagou	Côte d'Ivoire
Gourounsi	Burkina Faso
Guerze	Liberia (centru)
Guro	Côte d'Ivoire
Herero	Angola (sud) şi Namibia (nord)

[11] Din 1997 Republica Democrată Congo.

Ibibio, Ibo	Nigeria, delta Nigerului
Kababish	Sudan
Kabre	Togo
Kandara	Kenya
Kissi	Guineea şi Liberia
Kpelle	Liberia
Kuba	Zair, malul râului Kasai
Lele, Lemba	Zair, malul râului Kasai, între Limpopo şi Zambezi
Lobi	Burkina Faso
Luba	Zair (Katanga)
Lulua	Zair, regiunea Kasai
Lunda	Zair (Katanga)
Mande	Vast grup de populaţii din Africa occidentală, zise şi Mandingo
Mangbetu	Zair (sud de Oubangui)
Masai	Kenya, Tanzania
Mauri	Mauritania, Senegal, Mali
Moba	Togo
Mongo	Zair
Mossi	Burkina Faso
Nandi	Kenya, Tanzania
Ndembu	Zambia
Ngombe	Zair, bucla fluviului Congo
Pende	Zair, regiunea Kwango-Kwilu
Peul	Răspândiţi în tot Sahelul

Senoufo	Côte d'Ivoire
Songo	Zair, între Inzia şi Kwilu
Tallensi	Ghana (nord)
Toma	Sierra Leone şi Liberia
Tonga	Africa de Sud, delta fluviului Limpopo
Tuaregi	Mali, Niger, Ciad
Tschana	Botswana
Venda	Africa de Sud, între Limpopo şi Zambezi
Xosa	Africa de Sud, la nord de Port Elizabeth
Yao	Malawi
Yeke	Malawi, la sud de Lacul Victoria
Yoruba	Nigeria
Zuluşi	Africa de Sud, Natal

CUPRINS

Prefaţă 5
Avertisment 7
Introducere 9
Preistoria 18
Africa şi lumea exterioară 21
I. Contacte în antichitate 21
1. Cu Egiptul / 21; 2. Pe cealaltă coastă a Africii / 24
II. Contacte religioase 26
1. Africa creştină / 26; 2. Africa iudaică / 27; 3. Africa musulmană / 27
III. Cunoştinţele despre Africa 30
Istoria 35
Regatele negre / 35, Aksum / 35; Abisinia / 37; Regatele creştine din Nubia / 38; Regatul Ghana / 39; Regatul Mali / 41; Regatul Songhai / 43; Regatele So (Sao) / 47; Kanem-Bornu / 47; Principatele haussa / 49; Invazia peulilor / 50; Regatul Yoruba / 52; Regatul Benin / 53; Regatul Kongo / 54; Regatul Monomotapa / 57; Revoluţia zulusă / 58; Aria lubalunda / 58; Regatele interlacustre / 60; Comunităţile săteşti / 62
Civilizaţiile africane 64
Criteriul ales / 64; Caracteristicile generale / 66
I. Vânătorii-culegători 84
Pigmeii / 84; Boşimanii / 88
II. Păstorii nomazi 91
Hotentoţii / 91; Herero / 94; Păstorii peuli / 95; Maurii şi tuaregii / 98

III. Crescătorii de animale-agricultori 99
Masai / 99; Tonga / 103; Venda / 104; Piramidele etnice / 105
IV. Ţăranii-crescători de animale 107
Mossi / 108
V. Agricultorii 109
Regate ţărăneşti, regalităţi sacre / 110; Bemba / 110; Aria luba-lunda / 113; Aşanti / 113; Benin şi Yoruba / 114; **Comunităţile acefale de agricultori** / 117; Tallensi / 117; Populaţiile din păduri şi de pe malurile fluviilor / 118; Populaţiile de pe coastă / 120; Populaţiile din Sahel / 121
Concluzie 123
Bibliografie 126
Indexul populaţiilor şi ţărilor 128

Istorie universală Microsinteze

Microsinteza dedicată de către Anne Stamm civilizaţiilor africane are, înainte de toate, meritul de a pune sub semnul întrebării prejudecata conform căreia civilizaţiile continentului negru s-ar fi aflat în afara istoriei până la sosirea europenilor, la începutul epocii moderne. Încă din Antichitate însă, mai întâi egiptenii şi fenicienii, apoi romanii şi mai târziu arabii au cunoscut şi au lăsat mărturii scrise despre lumea aflată la sud de Sahara. Cu timpul, culturi mai îndepărtate, precum cele din vechiul regat Kongo, din Ghana şi Nigeria, au atras călătorii, misionarii şi negustorii. Informaţiile pe care aceştia ni le oferă arată faptul că inexistenţa scrierii nu este echivalentul absenţei istoriei, chiar dacă putem spune că simbolismul şi gândirea mitică şi magică sunt dominantele acestor civilizaţii.

Colecţie coordonată de ***ŞERBAN PAPACOSTEA,***
membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariţie:

- *ISTORIA ITALIEI*
  de Paul Guichonnet
- *NAPOLEON*
  de Roger Dufraisse
- *COMMONWEALTH*
  de Henri Grimal

ISBN: 973-653-390-5